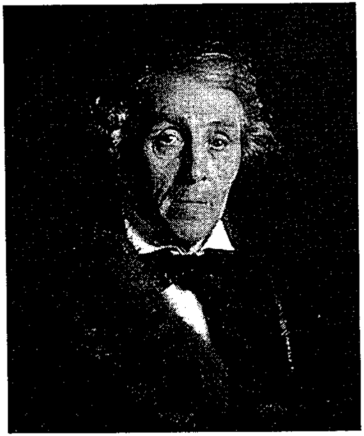

Мастацкая школа Полацкага калегіума выхавала вядомага расійскага медальера і скульптара Фёдара Талстога

ступеней. З 1817-га ў Полацкай альма-матэр маглі навучацца толькі студэнты каталіцкага веравызнання. Гуртку пецярбургскіх арыстакратаў-каталікоў на чале з графамі А. Разумоўскім і Ф. Растапчыным і княгінямі В. Галавіной і А. Галіцынай удавалася нейкім чынам стрымліваць ціск на акадэмію, аднак пасля таго, як у лютым 1820 года памёр Тадэвуш Бжазоўскі, ворагі ордэна перайшлі ў рашучы наступ. Тым больш, галоўны абаронца акадэміі Жазэф дэ Мэстр ужо вымушаны быў пакінуць Расію і жыў у Неапалі. Цвёрдая пазіцыя апошняга полацкага рэктара Раймунда Бжазоўскага паўплываць на развіццё падзеяў не магла.

Увесну 1820 года з царскай канцылярыі выйшаў указ: «Иезуитов, как забывших священный долг не только благодарности, но и верноподданической присяги и потому недостойных

пользоваться покровительством российских законов, выслать под присмотром полиции за пределы государства и впредь ни под каким видом и наименованием не впускать в Россию. Полоцкую иезуитскую академию и подведомственные ей училища упразднить». На той час у Полацку было 120 сяброў Таварыства Ісуса. Яго маёмасць апячаталі, кожнаму, хто адмовіўся пакінуць ордэн, выдалі ад 25 да 50 чырвонцаў і пад наглядам паліцыі завезлі на паштовых конях на мяжу імперыі.

Педагогі і многія выхаванцы Полацкай акадэміі рассеяліся па свеце, зрабіўшы вялікі ўнёсак у культуру шмат якіх краін і народаў.

Прафесар філасофіі Вінцэнт Бучынскі (гэта ён, як мы памятаем, заснаваў «Месячнік Полацкі») надрукаваў у Вене свае трохтомавыя «Філасофскія разважанні» — «Метафізіку», «Этыку» і «Логіку». Яны трапілі да рук бельгійскага караля, і той асабіста запрасіў Бучынскага на пасаду прафесара філасофіі Лювенскага універсітэта.

Сярод выгнаннікаў апынуўся і полацкі студэнт Джордж Браўн, сын італьянкі Марыі Росі і англічаніна Джона Браўна, што служыў лейб-медыкам у жонкі імператара Паўла І. Бацькі аддалі хлопчыка ў заснаваны Грубэрам пецярбургскі калегіум. Пасталеўшы, ён выправіўся ў Полацк, дзе ў 1817 годзе стаў сябрам Таварыства Ісуса і паступіў на філасофскі факультэт Акадэміі. Змушаны пакінуць межы імперыі, Джордж Браўн доўгія гады аддаў выкладанню ў езуіцкіх калегіумах Цярнопаля і Львова, што ўваходзілі тады ў склад Аўстрыі. Вольны час ён прысвячаў вывучэнню гісторыі ордэна ў Беларусі і Польшчы. У выніку быў створаны напісаны на лаціне унікальны біябібліяграфічны слоўнік пад назваю «Бібліятэка пісьменнікаў польскай часткі Таварыства Ісуса». Туды ўвайшлі звесткі пра ўсіх сяброў ордэна, якія жылі з 1564 да 1852 года ў Беларусі, Літве і Польшчы і пакінулі прыкметны след у літаратуры, гісторыі, філасофіі, тэалогіі, педагогіцы і гэтак далей. Былы студэнт таго ж філасофскага факультэта Уладзіслаў Кяйноўскі

пераклаў слоўнік на польскую мову, і ён выйшаў у 1862 годзе асобнай кнігай у Познані. Браўн, які пасля ўступлення ў ордэн атрымаў імя Юзаф, сканаў у 1879-м у Львове, пакінуўшы рукапісную гісторыю езуітаў у Беларусі. Цяпер гэты манументальны манускрыпт захоўваецца ў рымскім архіве Таварыства Ісуса.

Яшчэ адна выбітная асоба, чый лёс звязаны з Полацкай акадэміяй, а потым са Злучанымі Штатамі Амерыкі — айцец Францішак Дзеружынскі. Ён з'явіўся на свет у 1779 годзе ў Оршы і быў, як сцвярджае яго біёграф Вітаўт Кіпель, нашчадкам старажытнага шляхецкага роду Дзеружынскіх-Ястрабцоў. Пятнаццацігадовым юнаком ён уступіў у Полацку ў Таварыства Ісуса. Скончыўшы ў калегіуме чатырохгадовы курс тэалогіі, Дзеружынскі быў рукапакладзены ў святарскі сан. Нейкі час перад гэтым ён выкладаў французскую мову, фізіку і музыку ў адчыненым полацкімі езуітамі калегіуме ў Пецярбургу, пасля чаго вярнуўся ў Полацк, дзе чытаў курсы расійскай мовы, дагматычнай тэалогіі і апалагетыкі.

Забарона ордэна ў імперыі прывяла айца Францішка ў Італію. Балоння, востраў Эльба, Порта-Ферарыо, Рым... Кіраўніцтва Таварыства Ісуса накіроўвае Дзеружынскага разам з яшчэ некалькімі полацкімі выгнанцамі ў ЗША. Месца прызначэння — Джорджтаўнскі каледж (крыху пазней — універсітэт, які існуе і цяпер) у Вашынгтоне, дзе былы палачанін чытае тэалогію. Праз два гады Францішак Дзеружынскі становіцца на чале езуітаў Злучаных Штатаў.

У штаце Місуры ён стварае ордэнскі навіцыят і шэраг місіянерскіх школ, выпускнікі якіх працуюць сярод індзейцаў. Неаспрэчная заслуга нашага суайчынніка — адкрыццё ў 1829 годзе Сент-Луіскага універсітэта. Дзякуючы намаганням айца Францішка горад Уорчэстар, штат Масачусетс, таксама атрымлівае новую навучальную ўстанову — каледж святога Крыжа. Інтрыгі каталіцкай іерархіі ЗША прыводзяць да адыходу Дзеружынскага ад кіраўніцтва амерыканскімі сябрамі ордэна, але ён не пакідае сваіх клопатаў на ніве асветы і дабрачыннасці: выкладае ў Джорджтаўнскім універсітэце, усяляк дапамагае

беларускім эмігрантам — паўстанцам 1830—1831 гадоў. Апошні зямны прыстанак ён знаходзіць у горадзе Фрэдрыку, штат Мерылэнд, дзе ў свой час адчыніў каледж святога Яна.

Такім чынам у гісторыі ЗША наш зямляк застаўся як заснавальнік сістэмы каталіцкіх школ. Сёння, дарэчы, у езуіцкіх вышэйшых навучальных установах Злучаных Штатаў навучаюцца блізу 125 тысяч студэнтаў. Дыплом аднаго з такіх універсітэтаў мае перадапошні прэзідэнт краіны Біл Клінтан.

У 1822 годзе праз Беларусь ехаў агент Брытанскага біблейнага таварыства Роберт Пінкертон. «Полацк, — занатаваў ён, — працягвае быць рэзідэнцыяй розных каталіцкіх ордэнаў: дамініканаў, бернардзінаў, трынітараў, піяраў, францысканаў, базылянаў. Усе маюць у горадзе кляштары і храмы, многія з якіх вельмі багатыя. Гэтыя шыкоўныя грамадскія будынкі спрыяюць таму самавітаму ўражанню, што пакідае Полацк, асабліва калі да яго набліжаешся. У ім параўнаўча мала пратэстантаў і паслядоўнікаў грэка-рускай царквы. Колькасць жыхароў не пераўзыходзіць шасці тысяч».

Аднаму з пералічаных англійскім падарожнікам ордэнаў — піярам — у тым самым годзе царскія ўлады перадалі маёмасць акадэміі, абавязаўшы іх адчыніць ліцэй або калегіум.

Разам з іншымі манаскімі зарокамі піяры абяцалі навучаць моладзь. Яны спаборнічалі з езуітамі і таксама давалі адукацыю высокага ўзроўню. У піярскія школы прымалі дзяцей з розных станаў. Навучальная праграма прадугледжвала выкладанне лацінскай мовы, рыторыкі, гісторыі, матэматыкі, фізікі, палітыкі і права... Шмат увагі надавалася культуры паводзінаў, фізічнаму і эстэтычнаму развіццю. На такіх прынцыпах будавалася і дзейнасць піярскае вучэльні ў Полацку.

Некаторыя аўтары называюць яе калегіумам, гэта значыць, навучальнай установай сярэдняга тыпу, што, аднак, не адпавядае сапраўднасці. У Полацку дзейнічала вышэйшая піярская вучэльня, сведчаннем чаго можа служыць справаздача прафесара Пецярбургскага універсітэта В. Сянкоўскага, які

ў 1826 годзе наведаў полацкіх піяраў з мэтаю рэвізіі. Паводле сталічнага візітатара, навучальная ўстанова мела тры аддзяленні: падрыхтоўчы клас, чатыры ніжэйшыя класы з гімназічным курсам і тры класы, якія Сянкоўскі называе «курсами высших наук». Тут, сцвярджаў аўтар справаздачы, «курс гимназических наук не только не заканчивался, но и далеко выходил за их пределы». З гэтага ён рабіў наступную выснову: «Полоцкое Высшее училище, относительно числа и объема наук много походило на наши лицеи». Далей пецярбургскі рэвізор вядзе гаворку пра вучэльню выключна як пра вышэйшую школу, якая прыраўноўвалася да універсітэтаў.

Працягвала дзейнічаць перададзеная піярам акадэмічная друкарня. У 1828 годзе тут выйшла першая кніга трохтомавай філасофскай працы Анёла Доўгірда «Логіка тэарэтычная і практычная».

Асобнай гаворкі заслугоўвае выкладанне ў ліцэі дысцыплін з тэорыі і практыкі выяўленчага мастацтва. Ліцэй, дзе працягваліся традыцыі заснаванай Габрыэлем Грубэрам мастацкай школы, меў добрых выкладчыкаў і выдатныя залы для малявання. Навучальныя праграмы спрыялі засваенню эстэтыкі класіцызму. Дзякуючы піярам Полацк захоўваў сваю ролю другога (пасля Вільні з яе універсітэтам) мастацкага цэнтра Беларусі. Гэты факт заўсёды гатовы будзе засведчыць выпускнік ліцэя беларускі жывапісец Іван Хруцкі, пра якога мы падрабязней пагаворым у адным з наступных раздзелаў.

Калегіум піяраў пад Пінскам узгадаваў Тадэвуша Касцюшку. Вальнадумныя ідэі звілі гняздо і ў Полацкім ліцэі. У 1822 годзе тут чытаў лекцыі выдатны польскі гісторык і грамадскі дзеяч Іаахім Лялевель, якому належыць звернуты да дэмакратаў Расіі і былой Рэчы Паспалітай крылаты заклік: «За вашу і нашу свабоду!».

У 1823-м паліцыя раскрыла ў вучэльні таемную арганізацыю. Яна была філіяй віленскага таварыства філаматаў, куды ўваходзіў Адам Міцкевіч з сябрамі. Прэфекта ліцэя Лашкевіча і выкладчыкаў Львовіча і Брадовіча абвінавацілі ў «ненадежном

образе мысли и в воспитании в молодых белорусах ненависти к русскому правительству». Прэфект пазбавіўся пасады, а яго калегі «требованы были из Полоцка в следственную комиссию в Вильно, где и находились долгое время под арестом». Ксяндза Львовіча мы сустрэнем пад яго сапраўдным прозвішчам сярод персанажаў паэмы Міцкевіча «Дзяды». Мяркуючы па ўсім, Львовіч — пазней ён стане прэфектам (загадчыкам навучальнай часткі) Полацкай вучэльні — быў чалавек мужны і не пазбаўлены пачуцця гумару. Звяртаючыся да зняволеных сяброў, што сабраліся ў камеры ў Конрада (самога Адама Міцкевіча), і маючы на ўвазе нядаўна арыштаванага Жэготу (пад гэтым імем аўтар паэмы вывеў Ігната Дамейку, будучага вядомага вучонага і нацыянальнага героя Чылі), полацкі ксёндз кідае папрок:

Скажу вам, навічка не надта мы сустрэлі.
*Ну хіба плачуць у Літве на наваселлі?**

Юных нелегалаў, якія пашыралі антыўрадавыя вершы, улады вырашылі проста папалохаць. Гэта дапамагло ненадоўга: у 1826 годзе на карчме ў самым цэнтры горада нехта павесіў вершаваны заклік скінуць ненавіснае імперскае ярмо. Паліцэйскі следчы здолеў знайсці толькі аўтара вершаў. Выхаванец піяраў, сын незаможнага шляхціча Восіп Дабашынскі тых, хто «внушил ему преступную мысль о покушении на августейшую фамилию», не выдаў, усю віну прыняў на сябе, а допыт вытрымаў «с замечательной решительностью, показывающей, что, сочиняя сей новый пасквиль, он знал всю важность своего преступления».

Таемнае таварыства працягвала дзейнічаць пад кіраўніцтвам вучня і паслядоўніка Лялевеля, выкладчыка гісторыі Андрэя Міхайловіча, што, як высветліла следства, патрабаваў ад студэнтаў захоўваць змест сваіх лекцый у сакрэце. Шэф жандараў Бенкен-

* Пераклад Кастуся Цвіркі.

дорф выдаў загад шукаць Міхайловіча і тых, хто слухаў курс яго крамольных лекцый, па ўсёй імперыі. Выпускнікоў полацкіх піяраў арыштоўвалі ў Віцебску, Вільні, Санкт-Пецярбургу...

Такі рассаднік вальнадумства быў каланізатарам як бяльмо на воку, і ў 1830-м піярскую вучэльню спасціг лёс акадэміі. Палачанін Каятан Касовіч мусіў ужо заканчваць Віцебскую гімназію. Ён здабудзе славу знанага ў свеце ўсходазнаўца, складзе першы «Санскрыта-расійскі слоўнік», будзе перакладаць «Махабхарату» і кнігі зараастрыйцаў (за што персідскі шах узнагародзіць яго ордэнам Льва і Сонца), а ў Брытанскім музеі аднойчы зверне ўвагу супрацоўнікаў на тое, што асірыйскія клінапісныя тэксты ў іх павешаныя дагары нагамі.

З Полацкім піярскім ліцэем звязаныя яшчэ некалькі лёсаў, што засталіся ў аналах беларускай гісторыі.

У 1833 годзе генерал-губернатар Смаленскай, Віцебскай і Магілёўскай губерняў князь М. Хаванскі загадаў узяць пад варту навучэнца Віцебскай гімназіі Міхала Брама, а заадно і яго настаўніка, выхаванца Полацкай акадэміі Радзіслава Шапялевіча. Падставаю арышту паслужыў данос выключанага за п'янства з губернскай гімназіі «отпушенного на волю господского человека Грибачева», які сігналізаваў паліцыі, што ў Віцебску спяваюць і пашыраюць песні супроць «государя императора и России». «Дело о патриотической песне» пачало хутка разгаліноўвацца. У паперах Шапялевіча была знойдзеная «злонамеренная переписка» студэнта Маскоўскага універсітэта, ураджэнца Віцебшчыны Тадэвуша Лады-Заблоцкага са шляхцічам Зянонам Міхайлоўскім, службоўцам Віцебскага дваранскага сходу. Цяпер ужо справаю заняўся сам імперскі шэф жандараў і начальнік III аддзялення граф А. Бенкендорф. На допыце Міхайлоўскі прызнаўся, што «чувство противности к русским» выхаваў у ім у гады навучання ў Полацкім ліцэі ксёндз Міхайловіч, які выкладаў усеагульную гісторыю паводле твораў Лялевеля і «говорил всегда в отношении к России с дурной стороны, особенно поставлял неправильность забрания Белоруссии и Литвы».

Няцяжка здагадацца, што наступным арыштантам стаў Лада-Заблоцкі. Апрача «возмутительного» ліставання яму інкрымінавалі і ўдзел у дзейнасці «Таемнага польскага літаратурнага таварыства», куды разам з іншымі студэнтамі Маскоўскага універсітэта ўваходзіў і наш знаёмы, гадаванец полацкіх піяраў Каятан Касовіч. Следства высветліла, што наймалодшы з прыцягнутых да адказнасці, пятнаццацігадовы Міхал Брам спачатку таксама займаўся ў Полацкай вучэльні. Небяспеку для ўладаў несумненна ўяўляў і на год старэйшы віцебскі гімназіст Іван Шаняўскі, «сын довольно достаточного помещика Полоцкого уезда», які аднойчы зняважліва выказаўся пра гербавых арлоў і вензель імператара.

Адным з лістападаўскіх дзён таго ж 1833 года князь Хаванскі ўжо чытаў рапарт віцебскай «комиссии об открытии возмутительных сочинений и возмутителей». Паводле яе выраку, настаўніка Шапялевіча звольнілі з пасады з адпаведным запісам у паслужным спісе. Брам быў выключаны з гімназіі з забаронаю паступаць у будучым на дзяржаўную службу. Найсуровейшы прысуд напаткаў Івана Шаняўскага: аддаць у вайсковую службу і выслаць шараговым на Каўказ.

Працэс супроць Тадэвуша Лады-Заблоцкага цягнуўся з перапынкамі чатыры гады і завяршыўся жорсткім выракам, які адмераў дваццаціпяцігадоваму паэту 24 гады катаргі з адбыццём яе простым салдатам у каўказскім корпусе. Там таленавіты сын Прыдзвіння дзякуючы сваёй эрудыцыі і таварыскаму характару пазнаёміцца з выдатнымі прадстаўнікамі закаўказскай інтэлігенцыі Мірзой Фаталі Ахундавым, Георгам Эрыставі, Нікалозам Бараташвілі, якія высока ацанілі літаратурны талент беларуса. Знаёмства ў Тыфлісе з намеснікам Каўказа, бібліяфілам і мецэнатам князем Варанцовым дапамагло Ладзе-Заблоцкаму ўзняцца да афіцэрскага звання, аднак дазволу вярнуцца на Бацькаўшчыну ён так і не дабіўся. Адзіную суцеху душы давалі вершы і паэмы, што друкаваліся ў шматлікіх польскамоўных выданнях і прыйшлі да чытача ў двух зборніках, якія пабачылі свет у 1845 годзе ў Пецярбургу і Парыжы.

Праз два гады, так і не здзейсніўшы сваёй мары напіцца вады з прыдзвінскіх крыніцаў, Лада-Заблоцкі памёр ад халеры... Засталіся поўныя тугі і болю строфы:

О срэбная Дзвіна! праз гай цячэш халодны.
Як снег растопіць сонечны прамень лагодны,
Вясна на берагах тваіх найлепш квітнее
І ўся сваёй чароўнасцю вакол яснее...
О Беларусь! Зноў ты ўспамінаў будзіш рої!
Ах, дзе ж цяпер твае даўнейшыя героі,
Што некалі вялі адважна ў бітву роты?
І дзе твае вялікай славы вайдалоты,
Што ўмелі здабываць на арфе тыя ноты,
Якія гартавалі сэрцы патрыётаў?
Ужо пра тых герояў аніхто не знае,
А лютні бардаў час няўмольны пажырае... *

Праз два гады царызм патушыў яшчэ адзін агмень навукі і імкнення да свабоды — Віленскі універсітэт. Новы міністр асветы Увараў і Мікалай І былі вартыя адзін аднаго. Першы казаў: «Чым меней людзі ведаюць, тым лягчэй імі кіраваць». Другі любіў паўтараць: «Мне не трэба разумных падданых, мне трэба верныя і паслухмяныя». Улады пераходзілі да мэтанакіраванай палітыкі канчатковага выключэння Беларусі з еўрапейскага цывілізацыйнага кантэксту.

Услед за выгнаннем піяраў уся колішняя маёмасць езуітаў перайшла ў казну. Музейныя зборы і лепшыя творы карціннай галерэі паехалі ў Пецярбургскую акадэмію мастацтваў. Паштовы рэестр зафіксаваў дзве велізарныя скрыні, на 160 перагародак кожная, з полацкімі калекцыямі, дзве скрыні з карцінамі і яшчэ тры з сонечным гадзіннікам, мазаікамі і антыкварыятам. Друкарню перавялі ў Кіеў.

Горад развітаўся з бясцэннай акадэмічнай бібліятэкай. Каланізатары пагрузілі на фурманкі 256 пудоў кніг. Публічная

* Фрагмент з паэмы Т. Лады-Заблоцкага «Віцебскія ваколіцы». Пераклад з польскай мовы Пятра Бітэля.

бібліятэка ў сталіцы прысабечыла «все редкие и роскошные издания, коих она не имеет и, следовательно, могущие служить ее украшением» — 177 кніг і 106 рукапісаў. Пецярбургскі універсітэт папоўніў свае зборы на 6274 тамы, Маскоўскі — на 454 (пераважна з медыцыны). Галоўнае імперскае ўпраўленне духоўных справаў «иностранных вероисповеданий» атрымала 3056. Дзве тысячы тамоў пакінулі для будучага кадэцкага корпуса. У сталіцу імперыі трапіў і згаданы вышэй сонечны гадзіннік, вакол якога нязменна стаяў натоўп пецярбуржцаў.

Ішла варварская дзяльба абсталявання навучальных кабінетаў. З фізічнага большую частку прыладаў адправілі ў сталіцу. Царская камісія знішчыла патайное памяшканне з сістэмаю правадоў, адкуль механікі кіравалі сваімі робатамі. Галаву, якая давала мудрыя парады «на всех употребительных языках», відаць, проста выкінулі на сметнік. Калі верыць Яну Баршчэўскаму, яна вандравала з дому ў дом, палохаючы гаспадароў, што імкнуліся як найхутчэй збыць яе суседзям. Падрабязней пра гэта можна даведацца з казачна-філасофскай аповесці «Драўляны Дзядок і кабета Інсекта», якая ўвайшла ў кніжку Баршчэўскага «Шляхціч Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях».

На ўсход царскія рабаўнікі павезлі і архіў акадэміі з манускрыптамі, дзе, магчыма, быў Полацкі летапіс ці яго копія. У Першую сусветную вайну частку архіва знайшоў у Сімбірску расійскі генерал А. Жыркевіч. Некаторыя рукапісы яму ўдалося выкупіць і перадаць мясцовым архіварыусам, астатняе інтэнданты адправілі з цэйхгаўза на рынак і прадалі на пуды як абгортачную паперу.

Трагічна склаўся лёс храма святога Стэфана. Новыя гаспадары похапкам пераабсталявалі яго і перахрысцілі ў Мікалаеўскі сабор. Перабудова, паводле праекта, «более приспособленного к стилю греческой архитектуры», каштавала болей за паўмільёна рублёў. Архімандрыт Богаяўленскага манастыра Паісій выправіўся ў Маскву з наказам «обозреть в столице

православные храмы новой постройки и приобрести паникадило, подсвечники и лампады новейшего образца и величины соответственно всей массы Николаевского собора». Акадэмікі імператарскай Акадэміі мастацтваў Якаўлеў і Васільеў атрымалі выгодны заказ на 12 тысяч рублёў — маляваць «истинно православные» іконы.

Тым часам капітанам Елістратавым (храм спачатку належаў кадэцкаму корпусу) быў зроблены вопіс сабора: «Кафедра перенесена с правой стороны на левую, где у первого столба имеется резная фигура изображения Веры. В обеих половинках царских врат находятся образа с изображениями Девы Марии и Ангела, благовествующего о Рождестве Христовом, а в нижней части этих же врат образа с изображениями четырех евангелистов; местные образа Христа Спасителя и Девы Марии, царицы Александры и Николая Чудотворца; на северных и южных дверях помещены изображения архангела Гавриила и архистратига Михаила, на горнем месте главного алтаря — большой образ в резной раме, озолоченной червонным золотом, с изображением убиения святого архидиакона Стефана; над главным карнизом вверху — образ в такой же раме с изображением целования Марии и Елизаветы. Над куполами обеих колокольных башен утверждены кресты, как равно и над главным куполом, но последний с шаром; кресты выкованы из полосного железа и обтянуты листовою медью, а шар под крестом на главном куполе озолочен червонным золотом. Купола над колокольными башнями и над фонарем главного купола со шпилями у крестов покрыты листовой медью, остальные все части крыш покрыты листовым железом».

23 скрынкі з іконамі і царкоўнымі рэчамі, што засталіся ад езуітаў, паручнік Вішнякоў у 1843 годзе завёз у Варшаву і здаў памочніку інтэнданта былога каралеўскага замка.

Разбіраць саборныя арганы камандзіравалі чамусьці не кагонебудзь, а кансерватара заалагічнага кабінета Віленскай медычна-хірургічнай акадэміі магістра Брунэра. (Між волі згадваецца

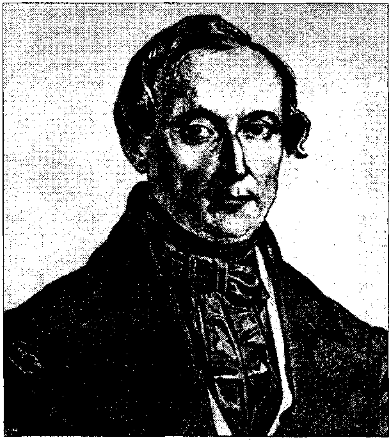

Аўтар кнігі «Шляхціч Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях», выпускнік Полацкай акадэміі Ян Баршчэўскі

показка пра тое, як адзін з папулярных герояў савецкага фальклору марыў набудаваць паболей кансерваторый, каб у краіне не было праблемаў з кансервамі.) Здаецца, само неба не хацела разлучаць Полацк з яго гонарам: у час працы магістр памёр.

Калі захочаце ўбачыць полацкія арганы святога Стэфана сёння, давядзецца з'ездзіць у Вільню і наведаць Святаянаўскі сабор, што на тэрыторыі ўніверсітэта. З 1840 года там амаль два дзесяцігоддзі быў арганістам Станіслаў Манюшка, на ўспамін аб чым пад арганамі ўстаноўлены бюст кампазітара.

Перахрышчаны сабор быў корпусным, затым гарадскім кафедральным, бачыў расійскіх імператараў, сустракаў вернутыя на радзіму мошчы найпадобнейшай Еўфрасінні, а потым

зазнаў здзекі бальшавіцкіх варвараў. «Па просьбах працоўных палачанаў» яго зачынілі і абезгалосілі — скінулі і адправілі на пераплаўку званы. Косці пахаваных у саборных сутарэннях людзей паскідалі ў адно месца, а ў падвалах зрабілі склад гародніны.

У 1936-м быў знішчаны унікальны старадаўні гадзіннік з боем, створаны віленскім майстрам Густавам Мундзі. (Званы знялі яшчэ на пачатку 1930-х.) Потым улады вырашылі выкарыстаць знявечаны сабор у якасці... «тэатральнай дэкарацыі». А ў 1963-м у выканкаме гарсавета нарадзілася рашэнне № 328 «О мероприятиях по сносу церкви и правого крыла бывшего кадетского корпуса». Пасля выбуху з гарадскога бюджэту было выдаткавана 40 тысяч рублёў — «на вывоз мусора».

У сярэдзіне XIX стагоддзя ў Беларусі не засталося ніводнай вышэйшай навучальнай установы. Каланізатары зачынялі іх, баючыся росту нацыянальнага руху. Вышэйшая школа піяраў у Полацку, Віленскі універсітэт, Горы-Горацкі земляробчы інстытут...

Першай ахвяраю была Полацкая акадэмія.

Сёння яе лепшыя традыцыі аднаўляе Полацкі дзяржаўны універсітэт, гістарычна-філалагічны факультэт якога нядаўна пераехаў у старадаўнія акадэмічныя муры.

КАДЭЦКІ КОРПУС

Калі загаворыш з сярэднестатыстычным палачанінам пра кадэцкі корпус, звычайна пачуеш адно тое, што яго ўзарвалі. Знішчаючы старыя езуіцкія муры, сучасныя вандалы амаль дазвання зруйнавалі і памяць пра навучальную ўстанову, гісторыя якой налічвае ні многа ні мала — без чвэрці стагоддзе.

Яна пачынаецца ў 1830 годзе, калі Мікалай I зацвердзіў «Положение о губернских кадетских корпусах», што прадугледжвала стварыць корпус на чатырыста кадэтаў і ў Полацку. Вялікіх праблем з будаўніцтвам і абсталяваннем не ўзнікала, бо, як мы ведаем, якраз тады царскія ўлады зачынілі Вышэйшую піярскую вучэльню і прысабечылі ўсю былую маёмасць акадэміі. Корпусу дасталіся будынак кляштара, дзесяць ордэнскіх дамоў і шэсць дамоў скарбовых. Прызначаны архітэктарам Антоні Порта дакладваў начальству, што ўсю неабходную перабудову езуіцкай рэзідэнцыі можна закончыць за тры гады. Урад выдаткаваў на гэта 580 тысяч рублёў.

Цікава ўчытвацца ў тагачасныя казённыя расійскія паперы. Іх стыль і лексіка часам дзіўна нагадваюць нешта вельмі знаёмае з падзеяў нядаўніх часоў. Вось, напрыклад, «комиссия

об устроении Полоцкого кадетского корпуса» на чале з беларускім генерал-губернатарам князем Хаванскім загадвае прыёру піярскага кляштара Барташэвічу «очистить помещение» ад кніг, музейных экспанатаў, карцін, музычных інструментаў і нотаў, а таксама «от своего жительства». А вось некаторыя вынікі «очистки»: акадэмічная бібліятэка скарацілася па колькасці тамоў у дваццаць разоў, багадзельню ператварылі ў корпусную пральню, у батанічным садзе зрабілі дрывотню.

Кадэцкія карпусы афіцыйна былі сярэднімі навучальнымі ўстановамі з ваенным рэжымам, з выпускнікоў якіх камплектаваліся вайсковыя вучэльні. На захопленых Расіяй землях яны, аднак, адыгрывалі значна большую ролю. Пра яе скажа на 50-гадовым юбілеі корпуса яго выпускнік, сапраўдны стацкі саветнік Пятроў: «Прошу всех иметь в виду, что Полоцкий кадетский корпус волею императора Николая Павловича учрежден для проведения в Западном крае идеи русского просвещения, русского патриотизма и русского дела. Западный край историческими обстоятельствами был оторван от России, и в нем едва не был забыт русский язык, и едва не было уничтожено древнее православие. Но мы, получившие образование в Полоцком корпусе, в тех стенах, где некогда иезуиты строили свои ковы, должны всеми силами стремиться поднять в крае русское дело и заботиться об окончательном воссоединении этого искони русского края с православною Россиею».

Адкрыццё новай навучальнай установы адбылося 25 чэрвеня 1835 года. На той дзень у корпус былі прынятыя са шляхецкіх сем'яў 54 падлеткі ва ўзросце з дванаццаці да чатырнаццаці гадоў. Раніцой іх пашыхтавалі ў рэкрэацыйнай зале. Дырэктар адрэкамендаваў кожнага пайменна генерал-губернатару і даў каманду: «На молитву направо, скорым шагом марш!» Пасля літургіі ў Мікалаеўскім саборы праваслаўны полацкі епіскап Смарагд сказаў перад вернікамі прачулае слова. Хлапчукі ў навюткай кадэцкай форме пачулі, што мусяць «образоваться прилично благородному сословию и стать полезными сынами России». Потым корпусныя будынкі пакрапілі святой вадою,

і госці селі палуднаваць. У другой палове абеду ў сталоўню запрасілі выхаванцаў. Тыя ласаваліся дэсертам, крычалі пры тостах «ура!» і ломкімі галасамі спявалі «Боже, царя храни». Увечары яны гулялі па ілюмінаваным пляцы, над якім гарэў на саборы царскі вензель.

Назаўтра свята скончылася, пацягнуліся кадэцкія будні.

Першым дырэктарам корпуса стаў удзельнік вайны з Напалеонам генерал-маёр Павел Хвашчынскі. Дакументы сведчаць, што падчас штурму Полацка ў кастрычніку 1812-га падпаручнік Хвашчынскі ў якасці ад'ютанта «неоднократно попадал в весьма опасные места для отдачи приказаний по фронту, причем выделялся неустрашимостью при сильном неприятельском огне и крайней расторопностью в исполнении возлагавшихся на него поручений, за что и был переведен в Могилевский пехотный полк поручиком».

Мяркуючы па загадах і лістах першага дырэктара, гэта быў чалавек дападкі і ўедлівы: сам правяраў зручнасць мэблі і вызначаў, на якой гадаванцы хутчэй праціраюць казённыя штаны. Яшчэ ён быў такі заціяты антысеміт, што меўся перагарадзіць кратаваным плотам прылеглыя да корпуса вуліцы, каб полацкія яўрэі нават не набліжаліся да кадэтаў.

У першыя дні хлопчыкі з задавальненнем займаліся «фронтам», асвойвалі сігналы, вучыліся танцаваць і спяваць хорам. Праграма называла гэтыя заняткі «приятными искусствами». Праз пару тыдняў навучальны камітэт наладзіў праверку ведання іншых, менш прыемных дысцыплін. Высветлілася, што з 65 кадэтаў 37 зусім не ведаюць «французской азбуки», а 29 — нямецкай. Двое вызначаліся тым, што не ведалі амаль нічога і з цяжкасцю разбіралі расійскі тэкст. Згодна з падрыхтоўкай, выхаванцаў падзялілі на тры класы.

Расклад уключаў закон Божы, названыя раней мовы, арыфметыку, алгебру, геаграфію, гісторыю, чыстапісанне і маляванне. На тыдзень прыпадала 24 урокі па паўтары гадзіны. Кіраўніцтва раіла педагогам звярнуць увагу на правільнасць

чытання і маўлення, «так как большинство поступивших детей из губерний белорусских с грубым местным наречием». Каб дакладней вызначаць узровень ведаў, у карпусах існавала 12-балавая сістэма ацэнак.

Педагагічны арсенал кадэцкіх настаўнікаў у параўнанні з вынаходкамі іх папярэднікаў езуітаў выглядае досыць убога. У класах стаялі чырвоныя і чорныя дошкі, куды запісвалі прозвішчы выдатнікаў і тых, чые поспехі цяжка было ацаніць нават пяцёркай. Калі ў клас заходзіў нехта з начальства, вучні станавіліся кожны каля сваёй дошкі. За нядбайнасць кадэтаў маглі на тыдзень ці два пазбавіць адной з найсмачнейшых страваў, прычым у сталоўні пакараным загадвалі стаяць і глядзець, як ласуюцца таварышы.

Дзень пачынаўся з пад'ёму а палове шостай раніцы і заканчваўся адбоем а палове дзесятай вечара. Шмат часу адводзілася заняткам на свежым паветры, дзе пад наглядам выхавальнікаў кадэты гулялі ў мяч і ў валаны, бегалі навыперадкі, лазілі па канатах, шастах і драбінах, скакалі цераз драўлянага каня, перацягвалі палкі, хадзілі з чыгуннымі шарамі ў руках, узбягалі на стромыя дашчатыя горкі. Узімку праграму дапаўнялі гульня ў снежкі, канькі, будаўніцтва снегавых фартэцаў. Шэсць гадзінаў на тыдзень прысвячалася вайсковай падрыхтоўцы («фронту») і шэсць — гімнастыцы, фехтаванню, танцам і спевам.

Вольны час рэкамендавалася бавіць з двухтыднёвікам пад прывабнаю назвай «Журнал для чтения воспитанников военно-учебных заведений». Пазнаёмімся са зместам аднаго з выпускаў за 1840 год: «Медный крест», стихи; «Роща и огонь», басня Крылова; путевые письма из Англии, Германии и Франции; история и нынешнее состояние Черногории; дело под Витебском и действия князя Багратиона от Несвижа до Мстиславля». Пад рубрыкай «Смесь» друкаваліся нататкі «Резиновая лодка» и «Похищение ребенка орлом».

Аматарам добра пад'есці (да якіх, прызнаюся, належу і сам) прапаную тыднёвае абедзеннае меню полацкіх кадэтаў за

1841 год. Панядзелак: суп бульбяны; адбіўная з ялавічыны; пірагі са свежай капустай і яйкамі. Аўторак: капуста; ялавічына пад соусам з бручкі і морквы; кнышы (ватрушкі). Серада: локшаны; ялавічына пад бульбяным соусам; пірагі з варэннем. Чацвер: суп манны; смажаная ялавічына з гуркамі; пірагі з грэцкаю кашай. Пятніца: суп бульбяны; адбіўная з ялавічыны; слаёныя пірагі з капустай і яйкамі. Субота: суп з каранёў; ялавічына з бульбай; рысавая каша з маслам. Нядзеля: капуста і да яе пірагі з грэцкаю кашай; смажаная ялавічына з гуркамі; слаёныя пірагі з варэннем. Штораніцы выхаванцам давалі яшчэ збіцень з булкай. Аўтар выдадзенай у 1910 годзе кнігі «Полоцкий кадетский корпус» падпалкоўнік Васіль Вікенцьеў называе гэтае меню «малоразнообразным». Трэба меркаваць, што недахоп быў выпраўлены. Дарэчы, у вялікай сталоўні са скляпеністай столлю яшчэ з часоў езуітаў вісела велічэзная копія «Сікстынскай мадонны» Рафаэля, што нязменна выклікала раздражненне ў корпусных праваслаўных святароў.

Падобныя, як два боты, кадэцкія будні напрыканцы снежня асвятляла радасць калядных вакацый. На полацкіх вуліцах звінелі бомы прысланых па хлапчукоў коней. Падлеткі марылі, як дома пад захопленымі позіркамі сясцёр і малодшых братоў выйдуць да святочнага стала ў сваіх цёмна-зялёных мундзірах з чырвонымі каўнярамі і пагонамі, з залатымі галунамі і нашараванымі да бляску гербавымі гузікамі. Адпускалі толькі тых, чые бацькі жылі не далей чым за 75 вёрст, але на Каляды корпус пусцеў: большасць выхаванцаў паходзіла з былога Полацкага ваяводства.

Яшчэ адзін прасвет у аднастайнасці — першы летні паход з біваком. Кадэцкія роты ў поўным узбраенні шыхтаваліся на корпусным пляцы. Выгляд яны мелі самавіты і досыць ваяўнічы: мундзіры і ківеры, стрэльбы на пасах з чырвонага юхту, лакаваныя ладункі з патронамі і гранатамі, ранцы з бляшанымі біклажкамі...

Здараліся ў строга рэгламентаваным жыцці і падзеі непрадугледжаныя. Аднае чэрвеньскае ночы 1837 года загарэўся

прыватны дом на пляцы. Вецер імкліва разносіў полымя, і за тры гадзіны пажар знішчыў у горадзе тры сотні дамоў. Колькі разоў за ноч загараўся і двухпавярховы будынак корпуса, але яго ўдалося выратаваць. Тады ж, у чэрвені, Дзвіна затапіла берагавую частку горада і шмат прыбярэжных вёсак ды мястэчак, Корпус збіраў пагарэльцам і ахвярам паводкі грошы.

1839 год — першы выпуск у сталічны Дваранскі полк, дзе кадэты праходзілі адмысловы курс і атрымлівалі афіцэрскі чын. У сувязі з гэтым выхаванцы не раз'ехаліся на летнія вакацыі, а жылі ў лагеры за Віцебскай заставай і правялі манеўры: паходным маршам прайшлі праз вёску Гараны і фарсіравалі раку Обаль. Услед за гэтым восем вялікіх тарантасаў павезлі выпускнікоў у Санкт-Пецярбург.

У траўні 1845 года Полацк наведаў Мікалай І. Агледзеўшы Мікалаеўскі сабор, ён накіраваўся да кадэтаў. Тых развялі па ротах і паставілі пры ложках. Яго вялікасць зазірнуў у класы і ў рэкрэацыйную залу грэнадзёрскай роты, прайшоўся па спальнях. Выхаванцу Нагорнаву ён загадаў распрануцца і зняць вашкарпэткі. Паглядзеўшы на кадэтавы ногі і бялізну, цар, павярнуўшыся да генерал-ад'ютанта графа Арлова, зазначыў: «А они почище нас с тобой». У спальні мушкецёрскай роты Мікалай пытаўся ў кадэтаў прозвішчы і звяраў іх з шыльдачкамі над ложкам. Сэнс гэтае працэдуры застаецца для мяне загадкаю.

Пасля адбыліся паказальныя выступленні: «Во время ученья было произведено 36 перестроений, и, несмотря на нестерпимый зной и на усталость, кадеты, одушевленные присутствием обожаемого Монарха, были бодры, внимательны, и ни один из них не оставил строя». Задаволены імператар узнагародзіў дырэктара корпуса Фёдара Арэўса ордэнам святой Ганны першай ступені.

1848 год. У Полацк прыйшла збіраць свой страшны ўраджай халера. Гадаванцаў пасялілі ў намётах у корпусным садзе. Поўная ізаляцыя ад горада дапамагла выратаваць усіх падлеткаў, а вось паручнік князь Пуцяцін і некалькі ніжніх чыноў сталі ахвярамі паморка.

1850-ы запомніўся корпусу ўдзелам у адкрыцці помніка героям вайны з Напалеонам. Праз чатыры гады кадэты аплакалі Мікалая І і прысягалі новаму цару Аляксандру ІІ.

Ішла Крымская вайна. На чорных мармуровых дошках у корпуснай царкве з'явіліся імёны выпускнікоў, што загінулі на севастопальскіх валах: капітан Мікалай Фядотаў, паручнікі артылерыі Васіль Маркевіч, Андрэй Пісарэўскі і Аляксандр Бушкоўскі. Кадэты сабралі на патрэбы параненых і знявечаных маракоў чарнаморскай эскадры 163 руб. 80 кап.

Гэтым часам дырэктарам стаў генерал-маёр Павел Кіновіч, нястомны змагар за дысцыпліну і маральнасць. Ён забараніў выхады ў горад без суправаджэння, загадаў пакараць розкамі кадэта, які залез у сялянскі гарод па рэпу і моркву. Адначасова генерал клапаціўся і пра «пернік» — запрашаў заезджых артыстаў, на масленку кадэтаў каталі на тройках.

У корпусе адчынілі адмысловыя класы, выпускнікі якіх адразу паступалі на вайсковую службу прапаршчыкамі. Тут разам з агульнаадукацыйнымі дысцыплінамі выкладаліся ваенныя: тактыка, артылерыя, вайсковая гісторыя і фартыфікацыя. На лагерных зборах праводзіліся практычныя заняткі ў тактыцы, тапаграфіі, інжынернай справе і асвойваўся грунтоўны курс стральбы. Дваране з вышэйшай і сярэдняй адукацыяй, а таксама юнакі нешляхецкага паходжання з дыпломам універсітэта або інстытута маглі атрымаць афіцэрскае званне экстэрнам. Такім чынам, з 1859 да 1861 года корпус даў расійскай арміі 172 афіцэры.

Надышоў 1863-і — год, калі ўслед за Польшчаю Літва-Беларусь зноў паднялася супроць іншаземнага прыгнёту.

Першымі звестунамі паўстання сталі нумары нелегальнае газеты «Мужыцкая праўда», што з'явіліся ў полацкіх ваколіцах. Найбольшы страх ва ўладаў выклікала тое, што газета ўжо сваёй назваю была звернутая да сялянаў і друкавалася лацінскімі літарамі, але на «местном наречии», якое русіфікатары ў сваіх планах даўно асудзілі на смерць. Колькі нумароў апы-

нулася і ў сценах корпуса. Можна ўявіць, з якімі пачуццямі чытала іх кадэцкае кіраўніцтва, якімі эпітэтамі ўзнагароджвала таямнічага Яську-гаспадара з-пад Вільні*, што ставіў пад газетаю свой подпіс.

А пісаў гэты Яська і сапраўды страшныя рэчы: «Глум, здзерства і несправядлівасць выходзяць ад самога цара, — ён-то з нас выбірае войска, ён-то з нас выдзірае грошы нібы на патрэбы народу, а, узяўшыся з усімі гіцлямі за рукі, адно нас цяме映жыць, трымае ў няволі. Но прыходзіць яму ўжо канец, бо мужык пачуў вольнасць, а мужыцкая вольнасць — гэта ўсё роўна, што шыбеніца для ўсіх здзерцаў і глуміцеляў народу!..

Помняць яшчэ нашы дзяды, паказваюць яны, што з іх часоў мужыкі рэкрута і не зналі. Было войска, то праўда; но войска было ўсё са шляхты, а калі мужыкі часам і захацелі ісці на вайну, так зараз з іх знімалі мужыцтва да і паншчыну: давалі зямлю, а ўсю вёску рабілі шляхтаю. Стуль-то ў нас і парабіліся гэтыя аколіцы шляхецкія. Так за тое, што чалавек ішоў на вайну, бараніў сваю бацькаўшчыну, то ронд (урад. — *У. А.*) даваў зямлю, даваў вольнасць, даваў шляхецтва, а маскаль чы так робіць? За тое, што мы яму 25 лет на войнах служым, без людскай стравы і адзежы, мала таго, што не дае шляхецтва, но, сабача юха, не дае нават куска зямлі, каб, хаця цяжка гаруючы, дабіціся да спакойнай смерці. Праслужыўшы 25 лет, да і торбу ўзяўшы, ідзі жабраваці! А што грэху набярэшся перад Богам, спрыяючы маскалю, таго ніколі Бог не даруе. Ідзе француз даваці вольнасць мужыкам, бунтуюцца местачковыя да і маладзёж за сваю і нашу вольнасць і веру, а мы-то даем рэкрута, і нашымі грудзьмі цар маскоўскі застаўляецца, і нашымі рукамі ўсмірае бунты і запрагае нас усіх у вечную няволю. Таго, хто нам добра думае, мы выганяем, таму, хто нам ліха робіць, мы памагаем, чы ж не грэшна перад Богам, а не стыдна перад цэлым светам?..

Гэта цар маскоўскі, перакупіўшы многа папоў, вялеў нас у сызму загнаці, ён-то плаціў грошы, каб толькі пераходзілі на

* Псеўданім К. Каліноўскага.

Лясны лагер паўстанцаў 1863 г. Тагачасны малюнак Міхала Эльвіра Андрыёлі

праваслаўе, і, як гэты антыхрыст, адабраў ад нас нашу справядлівую уніяцкую веру і пагубіў нас перад Богам навекі; а зрабіў гэта для таго, каб мог нас без канца драці...

Падумайце добра да, памаліўшыся Богу, станьма дружна разам за нашую вольнасць! Нас цар ніц не падмане — не падвядуць маскалі: няма для іх у нашых сёлах ні вады, ні хлеба, для іх мы глухія і нямыя — нічога не бачылі і не чулі. А пакуль яшчэ пара, трэба нашым хлопцам спяшаць з віламі ды з косамі там, гдзе дабіваюцца волі да праўды, а мы, іх бацькі да жонкі нашы, сцерагчы будзем да ўведамляць, адкуль на іх сягне нячыстая маскоўская сіла, да ад душы памагаць усялякімі спосабамі дзецюкам нашым, што за нас пойдуць біцца. А будзе ў нас вольнасць, якой не было нашым дзядам ды бацькам».

Паўстанне 1863—1864 гадоў застанецца адным з нешматлікіх у гісторыі XIX стагоддзя прыкладаў, калі, па сутнасці, купка ўзброеных людзей, бароннячы сваю чалавечую і нацыянальную годнасць, выступіла супроць велізарнай імперыі.

Тры еўрапейскія народы — беларусы, палякі і літоўцы — коштам жыццяў сваіх найлепшых сыноў выказалі пратэст расійскаму феадалізму, абсалютызму і дэспатызму, засведчыўшы прыхільнасць да канстытуцыйнасці і дэмакратыі.

Баі паўстанцаў з царскімі карнікамі грымелі яшчэ далёка на захадзе. Прынамсі, звонку ў Полацку ўсё было ціха, але ўвесну на вуліцах з'явіліся людзі, дэманстратыўна апранутыя ў даўнейшыя шляхецкія строі з чатырохвугольнымі шапкамі-канфедэраткамі. У дамініканскім касцёле распачаліся палітычныя маніфестацыі: гучалі патрыятычныя казанні, вернікі спявалі пад арганы рэвалюцыйныя гімны. Горад напоўніўся чуткамі пра арышты навакольных паноў, якія спачувалі інсургентам. То ў карчме, то ў краме ці нават у казённым прысутным месцы знаходзілі «подмётные письма» з паведамленнямі, што пад Полацкам збіраюцца ў лясах вялікія сілы паўстанцаў і горад будзе ўзяты. У рукі паліцыі траплялі перапісаныя ад рукі песні накшталт вось гэтай:

Гэй жа, хлопцы, досыць спаць!
Пара косы прыбіраць!
Косы, косы і сякеры —
Бараніці сваю веру. Пара!

Ірад нашы дзеткі б'е,
А кроў нашу, як вуж, п'е.
Лепей быці мучанікам,
Як цэсарскім невальнікам. Пара!

Вы за печкаю на полу,
Мы у лесе зямлю голу
Прытулілі б, як пярынку,
Бы заснулі хоць гадзінку. Пара!

Хто са страхам, а хто з захапленнем казаў пра маладога графа Лявона Плятэра, чый атрад захапіў каля Краслаўкі царскі транспарт са зброяй. Палачане яшчэ памяталі сваячку адважнага інсургента — графіню Эмілію Плятэр, збіральніцу фальклору, паэтку і рэвалюцыянерку. У 1831 годзе, у час папярэдняга вызваленчага паўстання, яна стварыла на памежжы Віцебскай і Віленскай губерняў баявы аддзел, была прызначаная ганаровым камандзірам роты паўстанцкага войска і напрыканцы таго самага года ў дваццаціпяцігадовым веку памерла, як быццам сімвалізуючы сваёй смерцю скон паўстання.

Да кадэтаў даходзілі звесткі, што ў блізкіх полацкіх ваколіцах, каля Янова і Бікульнічаў, знаходзяцца базы паўстанцкага аддзела Отана Грабніцкага. Сёй-той з асабліва дасведчаных ведаў, што камандзір інсургентаў нарадзіўся ў маёнтку Арэхаўна пад Лепелем, што Грабніцкі-бацька быў віцебскім губернскім маршалкам шляхты, а сын-паўстанец служыў у Крыме юнкерам уланскага палка, але за «шкодны склад думак» і за сувязь з антыцарскім татарскім падполлем быў на два гады кінуты ў Петрапаўлаўскую цытадэль, а потым адпраўлены шараговым у Сібірскі корпус.

Паўстанцы з'явіліся і ў Зябкаўскіх лясах і лясных урочышчах, што падступалі да полацкіх вёсак Рабчонкі, Заполле, Вуглы і Бабынавічы.

Гарнізона горад не меў, і кадэцкае начальства зрабіла захады на выпадак штурму. Аднаго красавіцкага дня палачане ўбачылі, як на пляц выкочваюць з корпуснай брамы гарматы. Іх паставілі так, каб трымаць пад абстрэлам Віцебскую і Пецярбургскую вуліцы. Выкладчыкі артылерыі рыхтавалі карцеч. Салдатаў «служыцельнай» роты ўзброілі кадэтавымі стрэльбамі. Даверу да саміх выхаванцаў не было. Некаторыя не вярнуліся з калядных вакацый і, як казалі, далучыліся да інсургентаў. Шмат хто меў сярод паўстанцаў блізкіх сваякоў.

Як вядома, падманутыя ўладамі (маўляў, паны хочуць вярнуць скасаваны царом прыгон) беларускія сяляне падтрымлівалі змагароў без вялікага імпэту, а нярэдка і дапамагалі карнікам. Адначасна варшаўскае кіраўніцтва інсургентаў баялася рэвалюцыйнай рашучасці Каліноўскага і яго паплечнікаў. Паўстанне было асуджанае на смерць.

Захопленага ў палон графа Плятэра ў траўні расстралялі ў Дынабургскай фартэцы. Прабіты васьмю кулямі, упаў на рукі баявых таварышаў камісар Дзісненскага павета таленавіты скульптар Генрык Дмахоўскі, родам з-пад Мёраў, які ў маладосці быў удзельнікам паўстання 1831 года. (Жывучы ў ЗША, ён зрабіў для Кангрэса бюсты Тадэвуша Касцюшкі і Томаса Джэферсана, аўтара Дэкларацыі незалежнасці Злучаных Штатаў.) Застрэліўся, каб пазбегнуць палону, паручнік Баляслаў Кульчыцкі. У Юхнавіцкіх лясах, што на поўнач ад Полацка, ён камандаваў аддзелам, дзе змагаліся пераважна полацкая ды себежская шляхта і тутэйшыя студэнты Пецярбургскага універсітэта.

Быў рассеяны і паўстанцкі аддзел Отана Грабніцкага, дзе ваяваў будучы беларускі паэт Фелікс Тапчэўскі, з якім мы яшчэ сустрэнемся. Сам Грабніцкі будзе засуджаны на шэсць гадоў катаргі і памрэ па дарозе ва ўжо знаёмую яму Сібір.

У Зябкаўскіх лясах царскія карнікі схапілі васемнаццацігадовага сына шляхціча з Дрысенскага павета Яна Чэрскага (1845—1892), якому наканавана будзе стаць даследчыкам сібірскай Поўначы і пакінуць нашчадкам сваё імя ў назвах горных хрыбтоў і вяршыняў, далін, гарадоў і вулканаў.

Царызм жорстка расправіўся з беларускімі паўстанцамі. Агульная колькасць палеглых у баях у «Северо-Западном крае» невядомая. Пакараных вайскова-палявымі судамі і ў «адміністрацыйным парадку» (без суда) было васемнаццаць з палову тысяч: 128 інсургентаў былі засуджаныя да расстрэлу і шыбеніцы, 853 — да катаргі, 11 502 чакала ссылка. Сярод высланых быў шляхціч Дзісненскага павета Стэфан Грынеўскі, бацька будучага пісьменніка Аляксандра Грына.

У Полацк увайшлі роты рэзервовага Галіцкага палка. Корпусныя гарматы адкацілі з пляца за браму. Уладальнікі канфедэратак пахавалі іх на дне фамільных куфраў. Калі верыць падпалкоўніку Вікенцьеву, пад канец лета 1863 года размовы пра паўстанне зусім заціхлі, і яно зрабілася для горада гісторыяй. У сваёй кнізе ён піша, што да «мятежа в Северо-Западном крае» з ліку полацкіх кадэтаў далучылася, «к счастью, всего че-

Арыштаваны інсургент на гарадскіх вуліцах. Тагачасны малюнак

ловека четыре». Здаецца, гэтая лічба, узятая з рэляцыі дырэктара корпуса душыцелю паўстання Мураўёву-«вешальніку», моцна заніжаная. За 1863/64 навучальны год з Полацка выбыў 171 кадэт пры агульнай іх колькасці 289. Большая частка, мяркуючы па афіцыйных справаздачах, пакінула корпус з прычыны пераводу ў іншыя ўстановы або «по домашним обстоятельствам», «за неуспехи» і «за дурное поведение». Безумоўна, за гэтымі словамі найчасцей хавалася сувязь с паўстаннем.

Не, крывіць душой Вікенцьеў, сцвярджаючы, што Прыдзвінне гэтак хутка супакоілася. Наўрад ён мог, напрыклад, не ведаць, што ў лютым 1864 года за правоз зброі быў арыштаваны ў Дынабургу (цяпер Даўгаўпілс) выпускнік Полацкай духоўнай семінарыі Аляксандр Будзіловіч, што адмовіўся ад кар'еры святара і стаў актыўным дзеячам падпольнага «Камітэта рускіх афіцэраў у Польшчы».

Невыпадкова ў траўні 1864 года ў Полацк наведаўся з інспекцыяй сталічны генерал Корсакаў. Апрача ўсяго іншага ён

павінен быў далажыць наверх сваё меркаванне наконт таго, ці не заслугоўвае кадэцкі корпус расфармавання. «Генерал, — асцярожна піша В. Вікенцьеў, — нашел заведение в большом порядке, но замеченные у воспитанников длинные волосы сильно испортили впечатление. Вообще говоря, заметно было среди молодежи желание выйти из рамок законности во всяких пустяках. Только педантичная требовательность даже к мелочам будничного обихода сдерживала массу кадет». Відаць, усё ж не даўгія валасы выхаванцаў сталі прычынаю таго, што ў Пецярбургу было пастаўленае пытанне аб расфармаванні корпуса, а яго дырэктар генерал-маёр Дзмітры Паўлоўскі развітаўся са сваім крэслам з фармулёўкаю «отчислить от должности».

У 1865-м Полацкі кадэцкі корпус быў пераўтвораны ў ваенную гімназію, якая праіснавала да 1882 года. Выпускнікі такіх гімназій працягвалі навучанне ў вайсковых вучэльнях. Разам з агульнаадукацыйнымі дысцыплінамі ў пералік абавязковых заняткаў уваходзілі шыхтовая падрыхтоўка, плаванне, танцы, спевы, музыка і розныя рамёствы, «полезные в смысле педагогическом». У апошнім, сёмым класе гімназістам выдавалі стрэльбы. Перад выпускам іх чакаў летні вайсковы лагер.

Паводле матэрыялаў рэвізіі, у першы навучальны год гімназія налічвала 351 выхаванца ва ўзросце ад дзевяці да васемнаццаці гадоў (221 праваслаўны, 109 католікаў, 18 лютэранаў, двое армянаў і адзін мусульманін). Шмат вучняў, нават у малодшых класах, курылі. Як найцяжэйшае парушэнне дысцыпліны рэвізоры адзначылі спяванне чатырма хлапчукамі рэвалюцыйнага гімна, за што «злачынцаў» бязлітасна адлічылі.

Рэвізоры цікавіліся харчаваннем гімназістаў. Уранні тыя атрымлівалі збіцень або аўсяны суп з булкай, аб адзінаццатай гадзіне — па пірагу. Пасля абеду з трох страваў перад вячэраю быў яшчэ падвячорак — кавалак жытняга хлеба.

Корпус і гімназія ведалі тое, што ў наш час называюць «дзедаўшчынай». У снежні 1868 года вучні выпускнога класа

на горкі яблык збілі пяцікласніка. Расследаванне выявіла, што «они считали себя вправе так расправиться с младшим товарищем, нарушившим, по их понятиям, правило товарищества и забывшимся перед ними до непочтительности, а право это они основывают на памятных им примерах прошлого времени, когда они сами безропотно несли весь гнет старших товарищей».

Тым не менш, успамінаючы дзяцінства, я часам трохі шкадую, што вучыўся ў 1-й сярэдняй школе, а не ў Полацкай ваеннай гімназіі. Мы, напрыклад, ніколі не грузіліся ўлетку са сваімі настаўнікамі і з дырэктарам у лайбу і не выпраўляліся па Дзвіне на экскурсію ў Бешанковічы — якраз той парою, калі там шумеў конскі кірмаш са скачкамі. А ў рэкрэацыйнай зале ў нас віселі не рыцарскія панцыры і калекцыі старадаўняй зброі, а маральны кодэкс будаўніка камунізму.

Гімназісты — шмат хто быў з афіцэрскіх сем'яў — уважліва сачылі за падзеямі расійска-турэцкай вайны 1877—1878 гадоў. Жалобны спіс на мармуровых дошках корпуснага храма папоўніўся імёнамі полацкіх гадаванцаў падпалкоўніка Канстанціна Чарнова (загінуў у баі расійскага карабля «Веста» з турэцкім браняносцам), палеглых на балгарскай зямлі капітана Паўла Базілеўскага, штабс-ротмістра Васіля Ліцвінава і паручніка Іосіфа Ясовіча.

Натхнёныя перамогай пад Плеўнаю і здачаю ў палон войска Асман-пашы, гімназісты замовілі ў сваю царкву ікону ў гонар святых Стэфана і Андрэя. Выкладчыкі ўтрымлівалі на сабраныя сродкі лазарэт на дзесяць параненых і хворых афіцэраў. Шасцёра «палачанаў» сталі ў той вайне георгіеўскімі кавалерамі. Палкоўнік Мікалай Кутневіч атрымаў крыж святога Георгія за бой пад Шыпкай. Генерал-маёр Васіль Бунакоў у дадатак да ордэна быў узнагароджаны залатой зброяй.

Гэты баявы генерал 6 снежня 1885 года прымаў парад на святкаванні 50-годдзя корпуса. Кадэты запомнілі ўрачыстасць яшчэ і сваімі страўнікамі. Меню юбілейнага абеду, здаецца, задаволіла б і пераборлівых гурманаў: 1. Суп з фрыкадэлькамі.

2. Слаёныя піражкі з ялавічынай і яйкамі. 3. Заліўное з дзічыны і цяляціны пад соусам правансаль. 4. Смажаныя індычкі з брусніцамі і печанымі яблыкамі. 5. Бісквітны торт з варэннем. 6. Мёд. 7. Цукеркі, яблыкі і вінаград.

Дзевяты дырэктар генерал-маёр Канстанцін Анчуцін застаўся ў гісторыі корпуса як тонкі знаўца мастацтва і апякун музаў. Ён запрасіў выпускніка Брусельскай кансерваторыі Маршала выкладаць кадэтам ігру на струнных інструментах. Тады, у 1888—1891 гадах, у корпусе існаваў прыстойны аркестр з сарака выканаўцаў. Да ліку гадаванцаў дырэктара-мецэната належыць вядомы ў свой час кампазітар С. Траілін, аўтар балетаў «Чароўная карона» і «Востраў фантазіі», оперы «Хаджы-Абрэк» і сімфанічнай паэмы «Рыцар і Фея».

На змену вытанчанаму Анчуціну прыйшлі людзі менш узнёслага складу. Генерал-маёр Георгі Елчанінаў пачаў дырэктарства з таго, што кожнаму кадэту ўручыў брашуру пад назваю «Подание помощи мнимоумершим от утопления». На колькі месяцаў гэтая навука зрабілася ў корпусе ледзь не галоўнаю: яе выкладалі корпусныя медыкі, па ёй наладжвалі практычныя заняткі ў летнім лагеры. Новы дырэктар быў апантаны змагар за санітарыю. Дзякуючы яму, калі ў 1892 годзе Полацк зноў наведала халера, ніводны кадэт не толькі не памёр, але і не захварэў.

Шэраг неардынарных падзеяў корпуснага летапісу прыпадае на пачатак 1900-х гадоў.

На збудаванай сваімі рукамі шлюпцы «Канстанцін» каманда з сямі кадэтаў зрабіла падарожжа ў Рыгу. Выхаванцы ездзілі на экскурсію ў Маскву, Паволжа і на Каўказ.

У 1903 годзе дырэктар са шчаслівым трымценнем у голасе чытаў у Аляксандраўскай зале тэлеграму ад вялікага князя Канстанціна Канстанцінавіча. Там паведамлялася, што яго малодшы сын Алег здаў экзамен на права паступлення ў першы клас Полацкага кадэцкага корпуса.

Вучылася яго высокасць, зразумела, адмысловым чынам. Спярша ў сталіцу адправілі пагоны. Потым, каб юны кадэт

меў уяўленне, дзе ён будзе пераходзіць з класа ў клас, дэпутацыя выкладчыкаў і навучэнцаў павезла ў Санкт-Пецярбург шыкоўны альбом з малюнкамі і фатаграфіямі. На тытульным лісце была намаляваная ружовашчокая баярыня, што ўвасабляла Расійскую імперыю, а за ёю ў пыльным павуцінні хавалася нешта непагляднае — алегорыя «цяжкай» полацкай мінуўшчыны.

Вялікі князь Канстанцін быў тады галоўным начальнікам ваенных навучальных установаў імперыі. Чаму з дваццаці пяці расійскіх кадэцкіх карпусоў ён выбраў сыну менавіта полацкі? Патрыёты корпуса сцвярджаюць, што прычынаю былі традыцыі «палачанаў», нейкі асаблівы дух таварыскасці, што панаваў тут. Мне здаецца, вялікі князь спыніў свой выбар на павятовым беларускім горадзе з іншае прычыны. Полацк мог крануць душу Канстанціна Раманава сваёй гісторыяй і непаўторным абліччам. Князь умеў цаніць такія рэчы. Ён быў заслужана вядомы як таленавіты лірычны паэт (друкаваўся пад ініцыяламі К. Р.), на яго вершы пісалі музыку С. Рахманінаў і П. Чайкоўскі. У старых полацкіх дамах дзе-небудзь на былой Ніжнепакроўскай яшчэ можна знайсці зайграную грамафонную кружэлку, з якой бас Шаляпіна заспявае «Умер бедняга в больнице военной...» — песню на словы Канстанціна Раманава, якую калісьці спявала ўся Расія. На вершы вялікага князя напісаны, дарэчы, і папулярны раманс Чайкоўскага «Растворил я окно».

Князь Канстанцін часта наведваўся ў Полацк. Карыстаючыся яго цягнікам, у горад прыязджалі на гастролі драматычныя і цыркавыя трупы. У асабістым вагоне К. Р. упершыню прыехаў кінематограф, дзякуючы чаму кадэты ўбачылі на экране егіпецкія піраміды, англа-бурскую вайну і славутага акцёра нямога кіно Макса Ліндэра. У якасці эксперымента вялікі князь увёў у Полацкім корпусе пазакласнае чытанне расійскай і замежнай літаратуры.

Што да Алега Канстанцінавіча, дык ён скончыў навучанне з бліскучымі адзнакамі, служыў у кавалерыі і на самым

пачатку Першай сусветнай вайны быў смяротна паранены ў кавалерыйскай сутычцы з непрыяцелем. Здаецца, гэта адзіны прадстаўнік Раманавых, што непасрэдна ўдзельнічаў у баях з немцамі.

Пачатак расійска-японскай вайны натхніў палачанаў на патрыятычную маніфестацыю. 19 лютага 1904 года натоўп выхаванцаў гарадской вучэльні з партрэтам імператара наперадзе, спяваючы гімн, выйшаў па Верхнепакроўскай вуліцы на пляц перад корпусам. Кадэты сустрэлі дэманстрантаў крыкам «ура!», а іх аркестр далучыўся да працэсіі, якая, абрастаючы гараджанамі, паднялася на Верхні замак. Там павятовы вайсковы начальнік палкоўнік Кепен сказаў прамову ў тым духу, што «Маньчжурия не может не принадлежать России».

Дэманстранты абышлі ўсе галоўныя вуліцы, памаліліся ў Спаса-Еўфрасіннеўскім манастыры і выслухалі корпуснага палкоўніка Палтарацкага, які па-вайсковаму немудрагеліста з гаўбца гарадской вучэльні прамаўляў: «Сегодня в манифестации участвовали русские, поляки и евреи. Сохраняй каждый свою национальность, верь во что хочешь, но будь верным слугой царю и отечеству».

Царскія войскі на Далёкім Усходзе цярпелі паразу за паразай. Суцеху патрыётам даваў толькі гераізм абложанага японцамі гарнізона Порт-Артура. Яго сухапутнаю абаронай камандаваў адзін з найталенавіцейшых расійскіх военачальнікаў таго часу, гадаванец Полацкай вайсковай гімназіі генерал Раман Кандраценка.

У Полацк народжанага ў Тыфлісе хлопчыка прывезлі ў 1867 годзе. Атэстацыйны сшытак кадэта Кандрацэнкі паведамляе, што гэта быў «религиозный, спокойный мальчик, вдумчивый и правдивый, с меланхолической и нежной натурой». На вакацыях ён заставаўся ў гімназіі і пісаў дадому лісты, дзе захавалася апісанне тагачаснага горада: «Дома в Полоцке большей частию одноэтажные и только теперь начинают появляться более высокие, улицы сохраняют некоторое приличие только в главной части города, да и то на самой большой из них, играющей роль проспекта, стоит летом около рынка, поместившегося в самой середине ее, такое зловоние, что желающий избежать головной боли должен как можно скорее ретироваться. Но подобная обстановка все-таки сносна в сухое время, что же касается дождливого, то уж лучше и не показываться на улицу, иначе рискуешь утонуть в потоках грязи, в особенности в тех местах, где чувствуется недостаток в мостовых, так что, собственно говоря, только здание гимназии, которое простояло уже около 300 лет, только и заслуживает некоторого внимания в архитектурном отношении, тем более, что к нему примыкает храм во имя святого Николая». (Як бачым, знаўца архітэктуры з будучага героя быў неважнецкі.)

Раман закончыў гімназію па 12-балавай сістэме з адзнакаю. Пасля Акадэміі генеральнага штаба ён служыў у Беларусі і ў лістах, між іншым, паказаў прыстойнае веданне полацкай гісторыі. Сучаснікі адзначалі падабенства яго характару з натураю талстоўскага капітана Тушына. Задоўга да вайны з японцамі ён падаў начальству паспяхова пакладзены пад сукно рапарт аб непадрыхтаванасці расійскай арміі да баявых дзеянняў.

Абаронцы Порт-Артура бачылі генерала ў самых небяспечных месцах. Ён няраз сам вадзіў палкі ў атаку, а як ваенны інжынер за колькі месяцаў умацаваў пазіцыі гарнізона лепей, чым ранейшае камандаванне за сем папярэдніх гадоў. Аднак варожае кальцо сціскалася ўсё шчыльней. Японцы безупынна бамбардавалі фартэцу з сушы і з мора. Аднойчы цяжкі снарад трапіў проста ў бліндаж, дзе генерал праводзіў афіцэрскую нараду.

Парэшткі былога полацкага кадэта ўрачыста, з удзелам дэлегацыі палачанаў, хавалі ў сталічнай Аляксандра-Неўскай лаўры.

«Душою обороны Порт-Артура, — напіша ў аўтабіяграфічнай кнізе „Путь русского офицера“ А. Дзянікін, — был генерал Кондратенко, и, если бы его не сразил неприятельский снаряд, крепость продержалась бы, быть может, еще несколько недель.

Генерал Раман Кандраценка на абарончых пазіцыях Порт-Артура

Во всяком случае, гарнизон выказал доблесть необычайную. На незаконченных и далеко не совершенных верках крепости гарнизон силою в 34 тысячи в течение 233 дней отбивал яростные атаки японцев, удерживая почти треть японской армии, т. е. 70—80 тысяч, не считая пополнений». На гібель Кандрацэнкі адгукнуліся, бадай, усе буйныя газеты свету. Англійскі карэспандэнт Нарыгард у рэпартажы з фронту нават сцвярджаў, што, каб не гэтая смерць, Порт-Артур мог выстаяць.

Жыццё корпуса ў 1905—1907 гады яго летапісец падпалкоўнік Вікенцьеў малюе лаканічна і з уласцівай яму непрыязнасцю да яўрэяў: «17 октября 1905 года высочайшим манифестом России были даны разные свободы, но этот величайший акт милосердия Русского Государя был истолкован врагами Отечества по-своему, и дарованная свобода проявилась по всей России в диких, необузданных проявлениях, заливая русскую землю слезами и кровью. Полоцк, населенный евреями, тоже принял участие в этой анархии и разнузданности. В это тяжелое время жизнь заведения, благодаря бдительному надзору, ничем не нарушалась; правда, в некоторые дни кадеты совсем

не выводились гулять на плац, где происходили сборища манифестантов-евреев. Последние чувствовали себя хозяевами положения; часто среди них раздавались бессильные угрозы по адресу корпуса и кадет, которых в насмешку они звали опричниками.

Безумное проявление злобы и преступности наполняло собой столбцы газет левых и еврействующих партий. К счастью, весь этот поток грязи и инсинуаций по адресу ко всему русскому не коснулся корпуса, и если расшатанность дисциплины среди кадет и замечалась, то их патриотические чувства не были поколеблены, и они остались верными доброй славе полочан».

«Расшатанность дисциплины» выяўлялася ў «массовых заявлениях неудовольствия», дзёрзкіх размовах з выкладчыкамі. «Кадеты целыми группами позволяли себе частые отлучки в город, на Двину и даже на другой ее берег, где устраивались настоящие кутежи». Незвычайную папулярнасць набыло старое захапленне кадэтаў — вылазкі ў падземныя хады, што пачыналіся з корпусных будынкаў і з Мікалаеўскага сабора. У лёхах можна было цікава бавіць час, шукаючы скарбы, распіваючы побач са шкілетам далёкага продка віно або проста хаваючыся ад гневу начальства. Змагаючыся за дысцыпліну, дырэкцыя загадала заваліць лёху пад корпусам і надзейна замураваць усе ўваходы і лазы. Аднак прага падземных прыгодаў аказалася такой моцнаю, што гэтую аперацыю трэба было паўтараць кожнае лета, калі кадэты раз'язджаліся на вакацыі.

Наводзячы парадак, дырэкцыя зрабіла стаўку на «смягчающее и облагораживающее влияние искусств». У корпусе ладзіліся літаратурна-музычныя вечарыны і спектаклі, у якіх дазвалялася ўдзельнічаць дамам і паненкам. Пад старажытнымі скляпеннямі спявалі вядомыя капэлы Славянскага і Архангельскага, выступалі гастралёры з пецярбургскіх тэатраў. Падтрымліваць баявы дух і традыцыі закліканы быў рукапісны кадэцкі часопіс «Полочанин», тры нумары якога выйшлі ў 1906—1907 гадах.

Мноства яскравых фактаў і дэталяў тагачаснага кадэцкага жыцця можна знайсці ва ўспамінах Барыса Вержбаловіча, які вучыўся ў Полацкім корпусе ў 1901—1909 гадах.

Тады ў горадзе яшчэ жыў апошні сведка напалеонаўскага паходу, што памятаў сустрэчу французаў і штурм Полацка расійскімі войскамі Вітгенштэйна. Гэты сівенькі згорблены стары ў ірваным палітончыку і ў атопках з анучамі, якога ўвесь Полацк называў Напалеонам (на іншае імя ён проста не адгукаўся), штодня прыходзіў на пляц да корпуснай брамы. Кадэты па чарзе аддавалі яму сваё сняданне — катлету з трохкапеечнай французскай булкай.

Аб падзеях 1812 года нагадвалі і экспедыцыі ў лёхі. Адно з сутарэнняў пад корпусам было, згодна з прыгадамі Вержбаловіча, запоўненае чалавечымі чарапамі і косткамі, сярод якіх кадэты знаходзілі медныя вайсковыя гузікі з двухгаловымі арламі. У другім сутарэнні з такім самым вусцішным змесцівам часта траляліся пляскатыя гузікі з вензелем Напалеона і каронаю. На думку былога кадэта, у гэтых замураваных (каб не разносіўся трупны пах) склепах пасля штурму былі пахаваныя целы расійскіх і французскіх ваяроў.

«Хотя окна в подвалах собора, — піша Б. Вержбаловіч, — были заделаны так же, как и все наши окна, железными решетками, но умелые руки кадет так искусно научились подпиливать в окнах прутья, что для непосвященного человека они выглядели совершенно целыми. Во время прогулок на кадетском плацу надо было выждать, когда дежурный офицер-воспитатель пройдет в дальний от собора угол плаца, успеть около самого собора затеять какую-нибудь игру, образуя целую толпу кадет и, под прикрытием играющих, незаметно раздвинуть решетки и нырнуть в соборный подвал. Затем решетка закрывалась, и обследователи подземелий имели возможность побродить по этим тайным ходам. С такими же мерами предосторожности приходилось и возвращаться на плац. За такую прогулку карцер был обеспечен, а главное — лишение отпуска на несколько воскресных дней».

Кадэты нярэдка спрабавалі прайсці па лёхах у бок Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра. Праўда, перад цяжкімі экзаменамі яны на нейкі час забываліся пра небяспечныя падземныя вылазкі, выпраўляліся ў манастыр па гарадскіх вуліцах і, хоць не вылучаліся набожнасцю, як «истые христиане» вымольвалі ў святой Еўфрасінні высокія балы.

Узімку на корпусным пляцы залівалі каток, дзе граў мясцовы яўрэйскі аркестр. Кадэт Вержбаловіч браў удзел у першых футбольных матчах. Адмысловай формы гульцы не мелі, і адна з камандаў, каб адрозніваца ад другой, завязвала цераз плячо белыя ручнікі. Зрэшты, футбол яшчэ не вытрымліваў канкурэнцыі з гарадкамі і лаптой. У час звальненняў у горад кадэты ўжо маглі паглядзець кіно. Сталага кінатэатра ў Полацку пакуль не было, і гастралёры паказвалі фільмы ў якой-небудзь пустой краме, беручы па 10 капеек за паўгадзінны сеанс.

Аўтар мемуараў з цеплынёю апісвае кадэцкую традыцыю імянінаў ядра, што засталося ў сцяне корпуса з часоў вайны з Напалеонам. Штогод 7 кастрычніка кадэты ўрачыста, з аркестрам чыталі «бомбе» віншаванне з яе «днём анёла», а потым усе падыходзілі і цалавалі імянінніцу. Корпусная адміністрацыя на гэтых святах дыпламатычна адсутнічала, бо там абавязкова дэкламаваліся новыя раздзелы з «засакрэчанай» паэмы-песні «Звериада», у якіх зазвычай перападала начальству. Пачынаўся гэты твор, напісаны некалькімі пакаленнямі кадэтаў, так:

Державной волей Николая
Воздвигнут мрачный монастырь.
В нем не монахини святые,
И не монахи в нем живут.
Тот монастырь по всей России
Кадетским корпусом зовут...

Выкладчык спеваў Мацісон, напрыклад, заслужыў у сваіх выхаванцаў гэткі вось куплет:

Бедный мальчик Матиссон.
Все его имение —
Три цепочки, камертон
Да медаль за пение.

Між іншым, кадэт Вержбаловіч захапляўся піратэхнікай, у прыватнасці, рабіў бутафорскія бомбы, якія разам з сябрамі выпрабоўваў у блізкім лесе. Аднойчы ён змайстраваў такую бомбу на просьбу кадэта Пятроўскага. Праз колькі дзён яна выбухнула ў пакоі дзяжурнага па роце афіцэра, што ад страху залез пад пісьмовы стол. Паколькі ў тыя гады ледзь не штодня эсэры кідалі ў міністраў, сенатараў і ў простых гарадавых не бутафорскія, а зусім сапраўдныя бомбы, здарэнне прызналі надзвычайным. Дырэктар корпуса генерал Ваулін перад шыхтом кадэтаў паабяцаў, што, калі праз паўгадзіны яму не назавуць імя «тэрарыста», кожны дзесяты выхаванец будзе звольнены. Юнакі вырашылі не выдаваць таварыша, аднак з правага фланга выйшаў кадэт сёмага класа віцэ-фельдфебель Грушвіцкі і адрапартаваў дырэктару, хто кінуў бомбу. Такі ўчынак быў яшчэ больш надзвычайны за сам выбух. Здраднік атрымаў найганебнейшую мянушку — «старáха» і мусіў да самага выпуску жыць ва ўмовах усеагульнага байкоту: з Грушвіцкім кадэты не толькі не размаўлялі, але нават рабілі выгляд, што яго наогул не існуе.

Яшчэ крыху пра традыцыі «палачанаў».

У час навучання Вержбаловіча (ён быў, дарэчы, сцяганосцам) на корпусным сцягу не хапала ўжо каля чвэрці палотнішча: кадэты таемна прабіраліся ў сваю царкву, дзе стаяў штандар, і адрывалі сабе на памяць па кавалачку ядвабнай тканіны. Адразу пасля паступлення ў корпус падлеткі абавязкова атрымлівалі мянушку. Афіцыйна кадэтаў называлі па прозвішчы, неафіцыйна ж усе сем гадоў навучання яны звярталіся адзін да аднаго толькі па мянушках — часам трапных, а часам даволі недарэчных. Выхаванца корпуса Глеба Аляхновіча, які потым стане адным з першых пілотаў чатырохматорных

расійскіх самалётаў «Ілья Мурамец», за малы рост ахрысцілі Асьмушкам, а вось высокі стройны Вержбаловіч усе кадэцкія гады пакутаваў праз сваю мянушку Жаба.

Адрозна ад усіх астатніх расійскіх карпусоў, дзе кадэты старэйшых класаў звярталіся да малодшых на «ты», а тыя абавязаныя былі адказваць ім «вы», у Полацкім корпусе ўсе казалі адзін аднаму «ты», прычым гэтае правіла дзейнічала ўсё жыццё. Падчас агульнай святочнай бяседы ў дзень гадавіны корпуса можна было пачуць, як карантыш-першакласнік казаў генералу: «Ваше превосходительство, передай мне, пожалуйста, солонку». Гэтая, так бы мовіць, дэмакратычная традыцыя пярэчыла субардынацыі, бо, паводле правілаў, выкладчыкі павінны былі звяртацца на «вы» да ўсіх кадэтаў, пачынаючы з першага класа. Калі верыць Б. Вержбаловічу, сярод педагогаў і выхавальнікаў Полацкага корпуса — каб не парушаць ні субардынацыі, ні традыцыі — не было ніводнага «палачаніна».

З мемуараў былога кадэта можна даведацца і пра апошнія гады гісторыі корпуса. Калі пачалася сусветная вайна, першая корпусная рота з дырэктарам і сцягам была, па сведчаннях Вержбаловіча, эвакуяваная ва Уладзікаўказ, другая — у Маскву (Ляфортава), трэцяя — у Сумы, а ў старадаўніх мурах размясціўся вялікі вайсковы шпіталь. У 1919 годзе Дзянікін сабраў на Каўказе полацкіх і ўладзікаўказскіх кадэтаў і аднавіў змешаны корпус, які на пачатку 1920-га перавялі ў Крым.

Калі генерал Урангель праводзіў эвакуацыю сваіх войскаў, пра кадэтаў неяк забыліся. Праз колькі дзён да борта расійскага карабля «Рыён», што стаяў у канстанцінопальскай гавані, падышлі дзве вялікія баркі з полацкімі і ўладзікаўказскімі кадэтамі. У штармавое восеньскае надвор'е яны прыйшлі на вёслах з Севастопаля. Корпус аднавіў заняткі ў Югаславіі, аднак фінансавая дапамога былых хаўруснікаў царскай Расіі хутка скончылася, а разам з гэтым завяршылася і гісторыя навучальнай установы. Сёй-той з былых «палачанаў» рознымі шляхамі вярнуўся на радзіму, а большасць закончыла жыццё на чужыне.

Улады, як чорт крыжа, баяліся праяў сепаратызму і сачылі, каб на чале корпуса не апынуўся прадстаўнік мясцовага дваранства. Да ўраджэнцаў Беларусі належыць толькі трынаццаты дырэктар генерал-маёр Мадэст Чыгір. Здаецца, у прыхільнасці да музаў ён мог паспрачацца з Анчуціным. Кадэты ставяць камедыю Аляксандра Астроўскага «Свои люди — сочтемся», адзначаюць вялікай літаратурнай вечарынаю 100-годдзе Гогаля. Канцэртуюць корпусны хор, струнны і духавы аркестры. Кадэты захапляюцца барацьбой і гімнастычнымі практыкаваннямі, канькамі і лыжамі. У корпусе з'яўляюцца першыя, яшчэ вельмі дарагія ровары. Да барцоў і гімнастаў далучаюцца жанглёры з клоунамі, і горад гаворыць, што ў корпусе вельмі нават неблагі цырк.

Пры гэтым дырэктары ў Аляксандраўскай зале корпуса быў пастаўлены бюст-помнік Раману Кандраценку. На цырымоніі прысутнічала каралева Грэцыі Вольга, што прыбыла ў горад з нагоды пераносу мошчаў святой Еўфрасінні. У тым самым 1910 годзе корпусу стукнула семдзесят пяць. Да юбілею і выйшла няраз цытаваная тут кніга Вікенцьева. Дзякуючы яму мы ведаем, што корпус даў адукацыю і выхаванне тром тысячам афіцэраў расійскай арміі. Чатырнаццаць з іх былі на той час георгіеўскімі кавалерамі.

Прамаўляючы да першых кадэтаў, епіскап Смарагд хацеў бачыць іх вернымі слугамі праваслаўнага трона. Шмат хто з гадаванцаў корпуса меў сваё ўяўленне пра абавязак перад Бацькаўшчынай. Расійскі дэмакрат Мікалай Агароў аднойчы трапна назваў кадэтаў пакутнікамі, якіх вузкае, нярэдка тупое і бесчалавечнае выхаванне «домучило до разумения свободы».

З тых, для каго свабода была не абстрактным паняццем, — выхаванец корпуса ўкраінскі шляхціч з Палтаўшчыны Андрэй Патабня. Прапаршчыкам ён трапіў служыць на польскія землі і стаў адным з кіраўнікоў падпольнага «Камітэта рускіх афіцэраў у Польшчы». Быў знаёмы з Герцэнам, з Яраславам Дамброўскім і Зыгмундам Серакоўскім. Калі край паўстаў, былы полацкі кадэт не бачыў іншага выйсця, апроч пераходу на бок інсургентаў. Жыццё Андрэя Патабні абарвалася на дваццаць пятым годзе ў баі з карнікамі пад Кракавам, каля мястэчка Пяскова Скала, дзе захавалася яго магіла з мемарыяльнай плітой.

Афіцыйны спіс кадэтаў-«палачанаў», забітых ці памерлых ад ранаў, сведчыць, што не ўсе яны гінулі так годна, як Патабня. (Яго ў пераліку, вядома, няма.) Прапаршчыка Эдуарда Дамброўскага сустрэла ў 1845 годзе куля вальналюбнага каўказскага горца. Капітан Мікалай Абухаў сканаў пасля бою з «польскими мятежниками». Паручнік Фёдар Сандзецкі быў пасечаны шаблямі ў захопніцкім паходзе расійскага войска ў Туркестан. Забіты «при подавлении бунта» ў 1906 годзе паручнік Уладзімір Ніішчынскі. Прозвішчы кажуць: большасць гэтых афіцэраў — не з расійскіх дваранскіх фамілій, а са шляхты далучаных на захадзе земляў. Значыцца, гінулі за чужую палітыку, чужыя інтарэсы. Нехта залівау сумленне гарэлкаю, як капітан Пора-Леановіч з навелы Караткевіча «Паром на бурнай рацэ». А нехта аддана служыў «Отечеству», што душыла яго паднявольны народ. Кожны рабіў свой выбар.

У Полацкім кадэцкім прайшлі юначыя гады яшчэ адной выбітнай асобы, палачаніна з нараджэння Дзмітрыя Кайгародава. Развітаўшыся пасля корпуса з вайсковым жыццём, ён заслужыў у сучаснікаў імя бацькі расійскай феналогіі, летапісца прыроды. Колішні кадэт унікліва вывучае лясную гаспадарку ў Нямеччыне, Швецыі і Швейцарыі, у трыццаць шэсць гадоў робіцца прафесарам. Дзесяць выданняў вытрымлівае яго адрасаваная педагогам і дзецям кніга «Беседы о русском лесе».

Вежы Сафійскага і Мікалаеўскага сабораў, корпусныя калідоры і класы снілі сакратар Расійскай акадэміі навук, аўтар кніг пра вайну 1812 года і Крымскую кампанію Мікалай Дубровін, расійскія гісторыкі Васіль і Міхаіл Сямеўскія, полацкія дваране браты Леў, Канстанцін, Віктар, Міхаіл і Ніл Кірпічовы — вядомыя ваенныя навукоўцы, генералы, прафесары вайсковых акадэмій. Полацкім кадэтам быў літаратар Уладзімір Тунашэнскі, чыя п'еса «Губернская Клеопатра» ў канцы XIX стагоддзя часта ставілася на сталічных і правінцыйных

сцэнах. У Полацку вучыўся аўтар рамана «Порт-Артур» Аляксандр Сцяпанаў.

Выхаванцам корпуса быў і сын шляхціча Менскай губерні Ян Тарасевіч. Яго вайсковыя студыі завяршыліся паступленнем... на фартэпіянны факультэт Пецярбургскай кансерваторыі. Пасля яе паспяховага заканчэння Ян робіцца студэнтам кампазітарскага аддзялення. Талент бліскучага піяніста і кампазітара падаруе яму сяброўства з Сяргеем Рахманінавым і Янам Сібеліусам. У кансерваторскія гады Тарасевіч пазнаёміцца з адным з лідэраў Беларускай Сацыялістычнай Грамады, фактычным кіраўніком выдавецкай суполкі «Загляне сонца і ў наша ваконца» Вацлавам Іваноўскім і зробіцца гарачым прыхільнікам ідэі нацыянальнага адраджэння. Ён напіша першыя музычныя творы на вершы Максіма Багдановіча, назаўсёды захавае захапленне беларускай народнай песняй. Апошняя частка доўгага жыцця Яна Тарасевіча пройдзе ў Беластоку, дзе ён будзе мець заслужаную славу выдатнага педагога, дасць першыя ўрокі майстэрства дырыжору, піяністу і кампазітару Ежы (Юрыю) Максімюку, якім ганарыцца сучасная музычная Польшча.

Гаворка пра выпускнікоў корпуса шмат страціць, калі не ўзгадаць светлага імя Іосіфа Стаброўскага — археолага і гісторыка, заснавальніка Слонімскага гістарычна-краязнаўчага музея, унука паўстанца 1863-га, прыкутага да тачкі на царскай катарзе.

Пакінуўшы горад кадэцкага юнацтва, Іосіф скончыў Маскоўскі археалагічны інстытут, у чыне палкоўніка завяршыў Першую сусветную вайну, крыху паслужыў у Чырвонай Арміі і вярнуўся ў родны Слонім.

Стаброўскі быў сынам афіцэра, да апошніх дзён не здымаў шыняля, ды навуковыя інтарэсы перамаглі ў ім прафесійнага вайскоўца. У Слоніме вы пачуеце пра яго сапраўдныя легенды, у якіх, аднак, няма нічога прыдуманага.

Гонарам Стаброўскага была яго калекцыя, што легла ў аснову гарадскога музея. Сабраныя гэтым апантаным чалавекам

рарытэты ўпрыгожылі б любую гістарычную экспазіцыю: галава паганскага ідала, першае выданне Статута Вялікага Княства Літоўскага 1588 года, аўтографы Карамзіна, Дзяржавіна і Льва Талстога, лісты Пушкіна да Наталлі Ганчаровай... Паўстагоддзя ён шукаў і ўсё ж знайшоў і даставіў у музей метэарыт, што калісьці ўпаў у яго на вачах паблізу горада.

Напэўна, ад бацькі, удзельніка севастопальскай абароны ў Крымскай вайне, ён успадчыў неверагодную смеласць. Калі ў Слоніме з'явіліся нацысты, Стаброўскі запакоўваў і хаваў свае экспанаты. Нямецкі афіцэр зайшоў у музей акурат тады, як сівы сямідзесяцігадовы дырэктар здымаў са сцяны карціну Верашчагіна. «Для гэтай карціны знойдзецца месца ў Дрэздэнскай галерэі», — сказаў няпрошаны візітант. Полацкі кадэт закруціў «мастацтвазнаўцу» дулю і толькі дзівам пазбегнуў смерці.

Свой зямны шлях ён завяршыў у 1968-м, на дзевяноста дзевятым годзе жыцця.

За чатыры гады да гэтага Полацкі гарвыканкам узнагародзіў ганаровымі граматамі ўдзельнікаў «хорошо выполненных работ по обрушению здания бывшего кадетского корпуса».

У кожнай эпохі — уласныя героі, але мінае час, і Гісторыя робіць свой выбар.

СТАРОНКІ ПРАВІНЦЫЙНАГА РАМАНА

Жыццё горада, як і жыццё чалавека, можна ўявіць раманам — з сюжэтам, галоўнымі і другараднымі героямі, з гераічнымі, будзённымі і трагікамічнымі старонкамі. У XIX стагоддзі, пасля закрыцця Акадэміі і піярскага ліцэя, полацкі раман стаў правінцыйным. Нямала яго старонак мы ўжо перагарнулі ў папярэднім раздзеле, але багата і засталося.

Пачнём з гераічнай.

Існуе думка пра адвечную санлівую пакорлівасць нашага народа. Аднак не хто-небудзь іншы, а якраз беларусы на працягу няпоўных ста гадоў пасля захопу Беларусі Расіяй тройчы падымаліся, каб вырвацца са смяротных абдымкаў імперыі. Пра паўстанні Касцюшкі і Каліноўскага мы казалі. Крываваю разораю пралёг праз нашу гісторыю і 1831 год.

У лютым у Оршы ў рукі таемнага агента, які праглядаў пошту, трапіў ліст надзвычайнай важнасці. Полацкі шляхціч-масон Пётра Рамановіч пісаў сваяку пра падрыхтоўку паўстан-

ня ў Беларусі і, у прыватнасці, пра існаванне папскай булы, што нібыта вызваляла католікаў ад прысягі цару. Рамановіча арыштавалі, але на допытах ён трымаўся мужна і імёнаў «своих сообщников в Белоруссии или в Санкт-Петербурге не открыл».

Нягледзячы на рэпрэсіі, прадухіліць паўстання царскія ўлады не змаглі.

У Прыдзвінні найбольш чынныя дзеянні інсургентаў разгарнуліся ў суседнім з Полацкам Дзісенскім павеце.

13 красавіка ў мястэчку Лужкі сабралася пяцьдесят шляхцічаў, якія прысягнулі змагацца за аднаўленне Рэчы Паспалітай у межах 1772 года. У склад абранага кіраўніцтва ўвайшлі прадстаўнікі вядомых родаў былога Полацкага ваяводства: прызначаны начальнікам артылерыі Міхал Храпавіцкі, Антон і Язэп Корсакі, Алейзі Буйніцкі... Паўстанцкі камітэт заклікаў да зброі, і праз дзесяць дзён у Лужках стаяла тры тысячы гатовых да бою шляхцічаў і сялянаў. Гэты аддзел заняў і колькі дзён утрымліваў Дзісну. Сілы былі, безумоўна, няроўныя, і інсургенты мусілі адступіць на Віленшчыну.

Якраз напярэдадні тых падзеяў улады і зачынілі ў Полацку піярскі ліцэй. Падбадзёраныя першымі поспехамі змагароў з царызмам, манахі марудзілі са складаннем вопісаў маёмасці і адмаўляліся прызначаць таргі. У паўстанне пайшло, паводле няпоўных звестак, блізу трох сотняў палачанаў. В. Вікенцьеў піша, што «только твердость и благоразумные решительные меры полковника Данилова, как коменданта города, держали население в повиновении и спокойствии». Тады ж у Полацку лютавала і халера, якая забрала жыцці 596 месцічаў.

У траўні 1831 года следства па справе паўстанцаў учыніў у мястэчку Глыбокае царскі сатрап Міхаіл Мураўёў. Пятнаццаць арыштаваных інсургентаў ён адправіў у Дынабургскую фартэцу і пагрозліва заявіў: «Кроме самых злобных мятежников и прочие помещики действовали с усердием, и хотя чувствовали нелепость своего предприятия, но не смели уже отстать, опасаясь мщения прочих».

«С усердием» дзейнічаў і арыштаваны за ўдзел у падрыхтоўцы паўстання выпускнік Віленскага універсітэта, гісторык і публіцыст Міхал Балінскі, які прыйшоў на свет у маёнтку Цярэспаль Полацкага павета. (Пазней ён выдасць па-польску сваю трохтомавую «Гісторыю горада Вільні» і зойме пасаду віцэ-старшыні Віленскай археалагічнай камісіі.)

У грамадскіх колах Францыі, Вялікабрытаніі ды іншых заходніх краінаў існавала спачувальнае стаўленне да змагання паняволеных царызмам народаў за свае нацыянальныя правы. Еўрапейскі друк паведамляў пра жорсткія расправы з інсургентамі і іх сем'ямі. Пушкін адгукнуўся знакамітым вершам «Клеветникам России»:

О чем шумите вы, народные витии?
Зачем анафемой грозите вы России?
Что возмутило вас? волнение Литвы?
Оставьте: это спор славян между собою,
Домашний, старый спор, уж взвешенный судьбою...

Полацкія сілуэты. Паштоўка пачатку XX ст.

Адметна, што гэтыя радкі, апрача ўсяго астатняга, сведчаць: абараняючы імперскія інтарэсы, Аляксандр Сяргеевіч не сумняваўся, што гістарычная Літва — славянская краіна.

Ва унісон з Пушкіным спяваў яшчэ адзін абаронца імперыі Фёдар Цютчаў, што бачыў місію Расіі ў тым, каб:

Славян родные поколенья
Под знамя русское собрать
И весть на подвиг просвещенья
Единомысленных, как рать.

Улады канфіскоўвалі маёнткі, пазбаўлялі паўстанцаў дваранскіх правоў (усяго ў Беларусі адабралі шляхецтва ў дзесяці тысяч чалавек), ліквідоўвалі навучальныя ўстановы. У 1832-м, адначасова з Віленскім універсітэтам, спыніла існаванне знакамітая піярская школа ў Лужках, заснаваная за сто гадоў да гэтага полацкім кашталянам Валяр'янам Жабам. Не спраўдзіліся планы пераўтварэння адчыненай у 1806 годзе Полацкай уніяцкай семінарыі ў духоўную акадэмію. На дзвярах семінарыі, дзе напярэдадні паўстання было блізу двухсот вучняў, з'явіліся замкі і пячаткі з расійскім арлом.

Мацнеў рэлігійны ўціск.

Падтрымка паўстання беларускім уніяцкім духавенствам, у тым ліку полацкімі манахамі-базылянамі, паскорыла знішчэнне уніі. Базылянаў павыганялі з келляў проста ў белы свет. З кляштара знялі і адправілі ў расійскую сталіцу на будову Ісакіеўскага сабора медзяны дах. Потым колішні манаскі прытулак загарэўся. Пасля пажару ўлады пакінулі яго на руйнаванне прыродзе.

Магутная спаруда вытрымала да 1913 года, пакуль яе, як піша ў «Лабірынтах» Вацлаў Ластоўскі, «не прадалі нейкаму маскалю падрадчыку, які, разабраўшы шацоўныя муры, сплавіў лайбамі цэглу ў Рыгу».

Адначасова з двума полацкімі базылянскімі кляштарамі ўлады ліквідавалі яшчэ сорак. Імператар Мікалай I з гэтае на-

годы заўважыў: «Слава Богу, вот и еще несколько неприятельских крепостей уничтожили».

У горадзе зачынілі таксама францысканскія (мужчынскі і жаночы) і бернардзінскі мужчынскі кляштары. Ад першага дасюль ацалеў двухпавярховы дом на вуліцы Леніна, у якім цяпер аддзел міліцыі. Заснаваны ў 1648 годзе францысканскі сабор бальшавікі ў 1930-я знеслі. Пра бернардзінскі кляштар, адчынены яшчэ ў дзіцячыя гады Францішка Скарыны, а ў 1758-м упрыгожаны барочным саборам, сёння нагадвае корпус псіхіятрычнай лякарні.

Напярэдадні Другой сусветнай вайны і нейкі час пасля яе там знаходзілася турма НКВД, куды звозілі «бандытаў» і «нацыяналістаў» з заходніх раёнаў Віцебскай вобласці. Там катавалі пастаўскую дзяўчынку Алесю Умпіровіч з «Саюза беларускіх патрыётаў», вінаватую ў тым, што намалявала «Пагоню» ды хацела вучыцца па-беларуску. Каб засудзіць на 25 гадоў, гэтага было трохі замала, і чэкіст з дапамогаю гіпнозу здабыў у Алесі паказанні, што яна — амерыканская і англійская шпіёнка.

«Ворага народа» — селяніна з Бельчыцаў, якому перад гэтым тыдзень не давалі есці, следчы Сіманоўскі біў тут па твары свежым хлебным боханам. Беларускі пісьменнік Мікола Хведаровіч, таксама вязень сталінскага ГУЛАГа, успамінаў, што чэкісты з полацкай перасыльнай турмы карысталіся і такім метадам «выхавання»: ахвяру ставілі ў яму, якую залівалі чалавечымі экскрэментамі, чакаючы, пакуль жыжка дойдзе да ніжняй губы, каб яшчэ можна было вырваць прызнанне. Гэта называлася «зрабіць шакаладавым».

Пазней, калі ў старых мурах гаспадарылі ўжо медыкі і ім спатрэбілася цэгла, бабінец (пярэднюю частку) бернардзінскага храма разабралі, а склепы-пахавальні пад ім разбурылі. Косці продкаў раскідалі па двары, проста пад нагамі ў хворых. Што і казаць, цудоўны сродак вынайшлі псіхіятры, каб вярнуць псіхічнае здароўе пацыентам.

Услед за францысканамі і бернардзінамі Полацк мусілі пакінуць і манахі-дамініканы. Іх мураваны касцёл, пабудаваны

на цэнтральным пляцы замест спаленага расійскай артылерыяй у 1812-м драўлянага, доўга заставаўся ў горадзе адзіным каталіцкім храмам. Бальшавікі трываць такі непарадак не маглі і павесілі на дзвярах пудовы замок. Старыя палачане памятаюць, як на вуліцы валяліся трубы ад зламаных арганаў. Сам дамініканскі сабор загіне ў гады нацысцкае акупацыі. Гэта адзіны каштоўны помнік полацкай архітэктуры, знішчаны немцамі, на якіх спрабавалі спісаць свае злачынствы бальшавіцкія вандалы. У Венгрыі я аднойчы трапіў у царкву, купал якой быў размаляваны пад звон. Мне здалося, што, калі б такі храм быў у Полацку, здзейснілася б дзіва, і гэты «звон» зазваніў бы па цэрквах і касцёлах, па ўсіх архітэктурных шэдэўрах, знішчаных «немецко-фашистскими захватчиками» ў 1930-я, 1950-я і 1960-я гады.

Беларусь апынулася ў складзе эканамічна адсталай у параўнанні з еўрапейскімі краінамі Расіі, дзе рэформы праводзіліся са спазненнем і непаслядоўна. Наш народ не мог разлічваць на эканамічнае спрыянне, бо дзяржаўныя заказы, крэдытная і мытная палітыка, чыгуначныя тарыфы служылі найперш інтарэсам рускага насельніцтва. Апрача таго, разам з іншымі народамі імперыі беларусы сталіся ахвярамі ідэі стварэння расійскай нацыі. У межах гэтага утапічнага злачыннага праекта да 1871 года ў Беларусі трывала вайсковае становішча і да 1905-га існаваў рэжым асобага кіравання. Ажыццяўляліся нацыянальная дыскрымінацыя ў прадпрымальніцтве і татальная русіфікацыя ў гуманітарнай сферы.

Царскія ўлады планамерна вытоптвалі на нашай зямлі ўсё самабытнае, беларускае. Адразу пасля паўстання 1831 года ў Віцебскай і Магілёўскай губернях было скасаванае дзеянне Статута Вялікага Княства Літоўскага. Цар зацвердзіў пастанову пра перасяленне ў Беларусь «выходцев из внутренних губерний, которые принесут с собою в сей край, чуждающийся России, наш язык, обычай, приверженность русских к престолу». На ўсе дзяржаўныя пасады прызначалі толькі расійскіх чыноўнікаў.

Прыдворны гісторык Устралаў у другім томе сваёй выдадзенай у 1839 годзе «Русской истории» для універсітэтаў выносіў прысуд нашаму старажытнаму пісьменству: «Белорусское наречие, господствовавшее в Литовском княжестве, представляло безобразную смесь слов и оборотов русских, польских и латинских». Асабліва «безобразной» у вачах царскага «вучонага» была лаціна, на якой некалькі стагоддзяў пісала і гаварыла ўся адукаваная Еўропа. (Каб канчаткова зняць праблему, у 1867-м цар-«вызваліцель» Аляксандр II забароніць ужываць беларускую мову ў друку.)

Літва-Беларусь рэзалюцыяй Мікалая I у 1840 годзе ператварылася ў «Северо-Западный край», які хацелі зрабіць зацішным, узорна-паказальным куткам імперыі. (Грунтуючыся на здзейсненым папярэднікамі, гэтую мару не без поспеху ажыццяўлялі бальшавікі.) Усё мусіла тут трымацца на трох кітах — «самодержавие, православие, народность» (вядома, расійская).

Насуперак гэтаму ў народзе мацнела пачуццё нацыянальнае годнасці. Сярод паўстанцаў 1863-га было ўжо шмат тых, хто выяўляў не за Рэч Паспалітую, а за Беларусь, будучыню якой яны бачылі ў дэмакратычнай дзяржаве, заснаванай на парламенцкім досведзе ЗША, Францыі ды іншых заходніх краінаў. Інсургенты мелі беларускую газету, у іх шэрагах змагаліся беларускія пісьменнікі. Гэта прагучала для ўладаў трывожным сігналам, і нацыянальны прыгнёт пасля задушэння трэцяга вызваленчага паўстання рэзка ўзмацніўся.

Велізарныя заслугі перад царскім тронам належаць тут Міхаілу Мураўёву. Яго імя ўсплывае не толькі ў спалучэнні з мянушкаю «вешальнік». Галоўны начальнік «Северо-Западного края», якога за крывавую дзейнасць на карысць імперыі праз год пасля смерці Каліноўскага цар узнагародзіў графскім тытулам, быў яшчэ і «будаўніком»: руйнуючы нашае дойлідства, панаставіў на Полаччыне і па ўсёй Беларусі праваслаўных псеўдавізантыйскіх храмаў, якія народ празваў «мураўёўкамі». «Вешальнік» нястомна клапаціўся і пра асвету беларусаў. Гэта

яму належаць сказаныя неўзабаве пасля паўстання Каліноўскага праграмныя словы: «Што на гэтай зямлі не зрабіў рускі штык, даробіць руская школа».

Звяртаючыся да прадстаўнікоў беларускага дваранства, граф настаўляў: «Забудьте наивные мечтания, занимавшие вас доселе, господа, и помните, что если вы не станете здесь по своим мыслям и чувствам русскими, преданными Отечеству, то вы будете здесь иностранцами и должны тогда покинуть этот край».

Іншаземцамі рабіліся тысячы сумленных і таленавітых сыноў Беларусі. Паўстанец 1831 года паэт прыдзвінскага краю Аляксандр Рыпінскі выдаваў свае беларускія і польскія творы, жывучы ў Парыжы і ў Лондане. У Аўстра-Венгрыі, Нямеччыне, Францыі і Егіпце пісаў вершы наш суайчыннік Граф Суліма з Белай Русі — Вайніслаў Савіч-Заблоцкі (1850—1893), які нярэдка падпісваўся псеўданімам Гаўрыла Полацкі. Яго пяро вывела ўсхваляванае прызнанне: «Дзвіна, Дунай маёй Айчыны, самая дарагая рэчка на свеце, табе я абавязаны рытмам маіх песняў!» А колькі беларусаў марылі вымыць твар дзвінскай вадою, снілі абрысы полацкіх сабораў у начлежках і багадзельнях Старога і Новага Свету?..

Падчас сустрэчы з начальнікам краю Мураўёвым патрыёты «русского дела» з унутраных губерняў імперыі захоплена прызнаваліся, што тут пачуваюць сябе расійцамі болей, чым дома. (Дзіва што, калі апроч безлічы іншых прывілеяў яны атрымлівалі яшчэ і 50-працэнтавую надбаўку «на содержание».) Трэба дадаць, што ва ўсе часы бацыламі вялікадзяржаўнага шавінізму былі заражаныя і расійскія дэмакраты. Някрасаў прысвяціў «вешальніку» оду, дзе ўслаўляў яго такімі словамі:

Бокал заздравный поднимая,
Еще раз выпить нам пора,
Здоровье миротворца края!
Так много ж лет ему. Ура!

У маладосці Міхаіл Мураўёў быў адным з пачынальнікаў руху дзекабрыстаў і стваральнікаў іх статута «Союза благоденствия», аднак потым адрокся ад сяброў і іх мараў. Ну а як глядзелі на Беларусь першыя расійскія рэвалюцыянеры, што няраз падарожнічалі па ёй, праветрывалі тут «гвардзейскі душок» на пятнаццацімесяцавых манеўрах пасля вядомага паўстання Сямёнаўскага палка? Па полацкіх вуліцах шпацыраваў Міхаіл Лунін, аўтар бліскучага афарызма: «У Расіі два праваднікі: язык да Кіева, а пяро да Шлісельбурга». У Полацку жыў прыяцель Пушкіна пісьменнік Аляксандр Бястужаў-Марлінскі, а ў Віцебску працаваў над праектам сваёй «Канстытуцыі» Мікіта Мураўёў.

Пра дзекабрыстаў напісана ў Беларусі болей, чым, напрыклад, пра паўстанцаў Касцюшкі. Напісана, зразумела, з нязменнай прыхільнасцю. У чытача сама сабою нараджаецца выснова, што слаўныя сыны Расіі — адначасова і нашы героі. Напэўна, яны хацелі беларусам свабоды і, калі б перамаглі... З такімі думкамі мы разгортваем «Русскую правду» Паўла Пестэля і даведваемся, што беларусы, аказваецца, не здольныя стварыць сваёй дзяржавы, а таму «должны отказаться от права особой народности». І наогул, на абшарах імперыі ўсе павінны быць рускімі і размаўляць па-руску, на «общепонятном». Назвы іншых народаў Пестэль прапаноўваў проста адмяніць. Полацк атрымоўваў шанц зноў стаць памежным горадам, разарваным паміж дзвюма дзяржавамі, бо землі за Дзвіною дзекабрысты меліся аддаць Польшчы.

Як бачым, народу заставалася разлічваць адно на ўласныя сілы. Яны яшчэ драмалі, але душа беларусаў жыла — у казках і песнях, у звычаях і ў мове, што чакала лепшых часоў.

Няхай наступнай старонкаю правінцыйнага рамана будзе, умоўна кажучы, этнаграфічная.

Эпіграфам да яе маглі б стаць словы пра беларускі нацыянальны характар з выдадзенага ў 1905 годзе IX тома «Полного географического описания нашего отечества»: «Белорус отли-

чается гостеприимством, склонностью к веселию и доверчивостью, хотя ее можно и не сразу снискать. Отсутствие злопамятности в белорусе резко бросается в глаза всякому, кто с ним сталкивается. Вообще он обладает кроткой натурой».

Праўда, я абавязкова зазначыў бы, што «кроток» беларус толькі да той пары, пакуль яму стае цярпення, а потым ворагу лепей трымацца ад яго за рэчкай.

А што да полацкіх людзей — і ў мінулым, і ў нашым стагоддзі, — дык рызыкну дадаць яшчэ колькі штрыхоў. Па-мойму, палачане маюць большую, чым іншыя беларусы, схільнасць да іроніі і гумару, якая дзіўным чынам спалучаецца ў іх з балцкай стрыманасцю. (Каб пераканацца, схадзіце ў нядзелю хоць сабе і на сучасны полацкі рынак. Нядаўна мне давялося пачуць там такую, напрыклад, показку. Двое жлуктаў пытаюцца ў прахожага: «Скажы, шаноўны, вечар цяпер ці раніца?», а той ім: «Не ведаю, браточкі, не тутэйшы».)

Палачане любяць і ўмеюць смачна пад'есці і ўзяць з паважнай прычыны добрую чарку, але пры гэтым не напіваюцца да божае моцы.

Дарэчы, колькі словаў пра напоі — моцныя і не вельмі. Найбольш пашыраным з іх не толькі на Полаччыне, але і на ўсім абшары Беларусі да пачатку XX стагоддзя заставаўся хлебны квас. Продкі мелі да яго адно галоўнае патрабаванне — каб быў такі рэзкі і востры, што драў бы вочы. Найлепшым у Прыдзвінні, паводле сведчання этнографа М. Нікіфароўскага, лічылі квас насычанага чырвонага колеру, зроблены на падсмажаных сухарах. Апрача хлебнага гатавалі квас з буракоў, бярозавіку, а таксама ягадныя квасы — калінавік, брусьнічнік, журавіннік, рабінавік. Такія напоі зазвычай ашчаджалі на зіму. З адборнай антонаўкі выраблялі яблычны квас. Не саступаў яму смакавымі якасцямі прыгатаваны са спелых пладоў ігрушавы. У полацкіх дамах нарыхтоўвалі кляновік. З сушаных яблыкаў і грушаў-дзічак варылі з цукрам, мёдам або сочывам цудоўныя ўзвары. Заможныя гаспадары пілі гарбату і каву, простыя ж сяляне заварвалі ліпавую квецень, мяту, святаяннік, чабор, маліннік. Існавала тэхналогія прыгатавання «кавы з жалудоў»: падсмажвалі да румянку ячмень, змешвалі яго з нарэзанымі морквай ды чырвонымі буракамі і разам са смолатымі жалудамі заварвалі кіпенем. Рэдзька, хрэн, мёд і соль служылі асноўнымі кампанентамі рытуальнага прыдзвінскага напою — хрэсьбіннага збіценю, які павівальная бабка падносіла шчасліваму бацьку дзіцяці.

І, вядома, піва, што на Полаччыне некалькі сем'яў супольна варылі ў вялізных катлах. Найсмачнейшым півам называлі «марцовае», якое пэўны час выстойвалася. Яно было цёмнае, густое, добра пенілася і магло б, відаць, скласці годную канкурэнцыю папулярным сучасным маркам.

З 2-й паловы XIX стагоддзя пачалі вырабляць гарэлку з бульбы. На заключным этапе яе зафарбоўвалі ў ружовы, блакітны, фіялетавы, зялёны колеры. У выніку настойвання гарэлкі на розных ягадах, каранях, зёлках атрымлівалі настойкі: малінаўку, аераўку, мятную. Полацкія гаспадыні славіліся сваімі наліўкамі, асабліва з вішняў і парэчак.

А яшчэ, гаворачы пра адметнасці полацкага светабачання, я адзначыў бы, што душа нашага чалавека здавён, з пракаветных паганскіх часоў надзвычай схільная да веры ў дзівосы, што цудоўна засведчыў сваім «Шляхцічам Завальнем» Ян Баршчэўскі. Ва ўступе ён піша: «Шмат паданняў кружыць у тым краі сярод простага люду... Русалкі, калі жыта красуе ў полі, з распушчанымі доўгімі валасамі гушкаюцца на бярозах і спяваюць песні; іхні смех адгукаецца ў глыбіні лясоў і трывогай працінае тых, хто збірае грыбы або ягады. Лясны бог — пан дзікіх пустэчаў. Каб чалавечы зрок не мог яго ўгледзець, ён пад разнастайнымі абліччамі хаваецца ў сваіх уладаннях; мінаючы лугі, так змяншаецца, што яго нельга ўбачыць у густой траве; ідучы праз пушчы, раўняецца з самымі высокімі хваінамі. Кажуць, што бачылі велізарныя чароды вавёрак, якіх лясны бажок перапраўляў з адной пушчы ў другую, бо прадбачыў, дзе выбухне пажар.

Ноч Купалы ў тым баку Беларусі поўная незвычайных здарэнняў. На думку простых людзей, уся прырода ў гэтую ноч

весяліцца. Рыбакі бачаць азёрнае люстра, якое раскашуе ў месяцавым ззянні, і хоць неба яснае і паветра спакойнае, бліскучыя хвалі, удараючы ў берагі, разбіваюцца на кроплі, якія, нібы зоркі, свецяцца ў паветры.

Дрэвы ў лесе могуць пераходзіць з аднаго месца на другое і шумам сваіх галінаў размаўляюць паміж сабою. Апавядаюць, што нехта, блукаючы гэтай ноччу ў лесе, знайшоў кветку папараці і бачыў не толькі скарбы, схаваныя ў зямлі, але і дзівы ў прыродзе: разумеў гаворку кожнага стварэння; чуў, як дубы сыходзяцца з розных мясцін і, зрабіўшы кола, гамоняць шоламам галінаў, прыгадваючы, быццам старыя ваяры, свае ґераічныя ўчынкі і даўнія заслугі. Ліпы і бярозы, збіраючыся там, хваліліся сваёй прыгажосцю; сярод іх былі некаторыя, нібыта госці з суседніх садоў, класічна падстрыжаныя і выпрастаныя; тыя гаманілі пра залётнасць дваровых дзяўчат і свавольствы панічоў, сведкамі чаго яны няраз былі...

Узыходзіць сонца, уздымаецца над гарамі і лясамі і на вачах усяго люду рассыпаецца ў небе на дробныя зіхатлівыя зорачкі, а потым зноў збягаецца ў адзін агністы шар; яго акружае безліч вясёлкавых кругоў, і ён мігціць, кружачыся вакол сваёй восі».

Жыхары Прыдзвіння верылі ў разрыў-траву, што разрывала замкі ды кайданы і расколвала ў касцоў косы-літоўкі, а таксама ў лятучае зелле, або траву-пералёт, якая блішчэла ў небе, нібы зорка, і магла выканаць любое чалавечае жаданне. Верылі, што ў ваколіцах Полацка блукаюць здані двух вялізных чорных сабак, што некалі належалі паганскаму асілку Бою з-пад цяперашняга Краснаполля, што на Расоншчыне. У сярэдзіне XIX стагоддзя яшчэ спраўлялі ў гонар гэтых таямнічых стварэнняў адмысловае свята. Гаспадар браў ласы кавалак, нахіляўся пад стол і тры разы клікаў: «Стаўры, Гаўры, гам, хадзіце к нам!» Было шмат сведкаў, што пасля гэтага ў хаце сапраўды на імгненне з'яўляліся два чорныя цені.

Маці і бабулі апавядалі дзецям пра трох каралёў: кашэчага — Варгіна, пеўневага — Будзіміра і мышынага — Паднора.

Малыя туліліся бліжэй, чуючы пра волатаў Дубіну, Пруда і Гарыню або пра шматаблічную нечысць, што ахоўвае закапаныя вакол Полацка скарбы. Мурашкі густа бегалі ў слухачоў па спіне, калі згадвалі вадзяніка, што жыў у Палаце па вірах і краў людзей: жанчыны рабіліся зеленакосымі русалкамі, а мужчыны самі ператвараліся ў вадзянікоў. Праўда, Бог не даваў нячысціку спакою: на зімовае свята Вадохрышча выганяў яго ў лазу і толькі ў жніўні, пасля Спаса, дазваляў зноў нырцануць у раку.

Убачыць у Прыдзвінні чорта сто гадоў таму было значна прасцей, чым сёння, — адно падпільнуй, як будзе каціцца па зямлі віхура (чортава вяселле), плюнь у яе тройчы і скажы: «Чорт, чорт, пакажы хвост!» Чэрці любілі музыку і сходкі, жаніліся між сабою, і ў іх нават нараджаліся дзеці.

Меліся надзейныя сродкі распазнавання ведзьмаў. Казалі, што дастаткова сабраць з дзесяці цэркваў святую ваду і зварыць на ёй аўсяны кісель — жур, як ведзьмы збягуцца на яго з усіх ваколіцаў. Быў іншы спосаб: схаваць на загавінах перад вялікім постам кавалак сыру і насіць да Вялікадня ў мяшэчку пад пахай. На велікоднай ютрані, як толькі святар абвесціць: «Хрыстос уваскрэс!» — трэба ўслед за ім прамовіць: «А ў мяне сыр ёсць», і тады ўсе ведзьмакі пачнуць слёзна прасіць у вас сыру.

У насельнікаў прыдзвінскага краю жыла вера ў варажбу і ў розныя магічныя дзеянні. Вось, напрыклад, не вельмі апетытны рэцэпт, «як закахаць у сябе любую жанчыну», выпісаны мною з даўнейшай зачытанай кнігі без пачатку і канца, якую знайшоў у Полацку ў старой прыватнай бібліятэцы: «Забіць чорнага ката, вырваць у яго вочы і ўкласці іх у яйкі ад чорнай курыцы — два вокі ў два яйкі. Пасля яйкі павінны адляжацца і пратухнуць пад кучай конскага гною. З кожнага яйка вылупіцца па д'ябляняці, і абодва будуць служыць, прыносячы гаспадару ўсе ўцехі, якія бываюць на свеце».

Ёсць звесткі пра цікавы супрацьпажарны сродак. Калі ў каго загараўся дом, дык у суседзяў, каб туды не перакінулася

полымя, голая дзяўчына ці маладзіца аббягала з поўным гарлачом малака вакол свайго дворышча і кідала гарлач у агонь. Відаць, у цывілізаваным XIX стагоддзі гэты спосаб барацьбы з чырвоным пеўнем ужо адміраў, а калі і не — дык быў малаэфектыўны, бо ў 1837 годзе пажар знішчыў у Полацку трыста дамоў, у 1848-м — усю цэнтральную частку горада.

Найбольшую папулярнасць мелі, бадай, гісторыі пра пярэваратняў-ваўкалакаў. У святочны дзень на кірмашы ці каля карчмы можна было пачуць аповед чалавека, якому самому давялося пабегаць у воўчай шкуры. Людзі, затаіўшы дыханне, слухалі, як небарака пасварыўся з суседкай-ведзьмаю і тая адплаціла яму страшнаю помстаю. Аднойчы ў дарозе цёмная сіла змусіла яго, маўляў, распрэгчы каня і пралезці праз хамут. А як пралез — ваўком зрабіўся і ў лес пабег. Тры зімы і тры леты бегаў адзінцом, пакуль не прынялі ў гайню. А самае страшнае: баяўся забыцца, што ён не звер, а чалавек. Таму кожнае раніцы мыўся, водзячы пысаю па роснай траве, а ўвесну, калі людзі аруць і сеюць, разграбаў лапамі зямлю. Так і жыў гаротнік, пакуль аднаго разу, як цягнуў з чарады авечку, пастух не перахрысціў яго дванаццаць разоў пугаю, пасля чаго воўчая шкура і злезла.

Даруйце, што захапіўся. Але ж я — палачанін, а нас хлебам не кармі, а дай паслухаць нешта загадкавае ды вусцішнае.

Можа, каб засцерагчыся ад шматаблічнай нячыстай сілы, продкі часта давалі паселішчам і іх наваколлю чыстыя «святыя» найменні. Ёсць на Полаччыне Святыя ручаі, азёры Свяцец і Свяцінец, вёскі Свяціца і Свяцілішча.

У працяг размовы пра натуру жыхароў Прыдзвіння пазнаёмімся з тым, якімі ўбачыў іх у сярэдзіне XIX стагоддзя гісторык і этнограф генерал-маёр М. Без-Карніловіч: «Незнакомый с роскошью белорусец довольствуется малым: не скучает своею жизнью, ни трудами; от него все можно получить справедливостью, умеренностью, ласкою: верный и признательный за добро, не стерпит оказанной ему несправедливости. Мужчины-охотники курить табак; оба пола любят попировать на похоронах, свадьбах, крестинах. Потомки принявших христианство кривичей откровенны, суеверны, до сих пор сохранили одежду, язык и некоторые обычаи своих предков».

Беларускія святы і звычаі Полаччыны зачаравалі мастака І. Захарава. У сваёй кнізе «Путевые записки русского художника» (Санкт-Пецярбург, 1854) ён пісаў: «Надарылася мне быць на кірмашы ў Беларусі. На гэтыя святы з'язджаецца звычайна безліч народу, што танцуе да позняе ночы... Беларускія танцы разнастайныя і вельмі падобныя да неапалітанскай тарантэлы: такія самыя павароты, жвавасць і амаль тыя ж матывы музыкі. Пачынаюцца танцы так: дзве дзяўчыны, дамовіўшыся танцаваць, бяруцца за рукі і падыходзяць да дудара, што сядзіць улетку на прызбе каля карчмы, а ўзімку — у самой карчме. Кожная дзяўчына павінна заплаціць яму за танец капейку срэбрам або падараваць яйка, абаранак ці блін. Потым яны пачынаюць танцаваць — спярша проста адна перад адной, потым укругавую, зноў проста і завяршаюць танец вальсам; некаторыя скачуць з прыпевам і пстрыкаюць пальцамі. Ледзь паспее адна пара закончыць танец, як адразу з'яўляецца другая, і беднаму дудару ўвесь дзень не дадуць ні хвілінкі спакою».

Уражлівая натура мастака ўбачыла падабенства Полаччыны з Італіяй не толькі ў танцах, але і ў краявідах: «Дзівосны від адкрываўся на Полацк: сабор, манастыр і царква святой Сафіі — разам на схіле гары, а на беразе паўразбураныя яўрэйскія хаціны; на рацэ Дзвіне мільгацелі лодкі з ветразямі і без іх. Людзі ў розных уборах: рускія, яўрэі, яўрэйкі, беларускія сяляне... а ў дадатак да гэтай прывабнай карціны — сонца, што, заходзячы, асвятляе рэдзенькія аблачынкі такім спякотным каларытам, якога мне не даводзілася бачыць і ў Італіі. Бераг і будынкі былі зацененыя, адно вярхі люстраваліся ў вадзе, і паміж ценямі мільгалі ад хуткае плыні залацістыя струменьчыкі. Я не мог стрымацца, каб не замаляваць гэты краявід, а потым намаляваў карціну алейнымі фарбамі». Апавядаючы пра выдатнасці полацкага дойлідства, Захараў зазначаў: побач з імі «забываеш, што ты не ў сталіцы, а ў павятовым горадзе».

Дарэчы, захапленне падарожніка тутэйшымі храмамі было настолькі вялікае, што з-пад яго пяра выйшлі такія словы: «Мікалаеўскі сабор — вялізных памераў і надзвычай цікавай архітэктуры; потым — Сафійская царква, з архітэктурай такой лёгкай і вытанчанай, што нельга налюбавацца, дый не дзіўна: кажуць, нібыта дзве гэтыя царквы пабудаваны па малюнках Мікеланджэла».

Дадам да гэтых цытатаў і сказанае пазней, ужо ў 1912-м, выдатным расійскім пісьменнікам Іванам Буніным: «Гостил, между прочим, у А. С. Черемнова, в северной части Витебской губернии. Громадный лесной край, необычайно интересный в бытовом отношении. Мне довелось очень много ходить пешком, вступать в непосредственные отношения с местными крестьянами, присматриваться к ним, изучать их язык. У крестьян этой полосы, по-моему, в наиболее чистом виде сохранились неиспорченные черты славянской росы. В них видна порода. Да и живут они хорошо, далеко не в тех ужасных некультурных условиях, как наш мужик в средней России».

Пісьменнікава жонка, Вера Мурамцава, у лісце з таго самага беларускага маёнтка Клееўкі Себежскага павета пісала: «Имение очень благоустроенное, чувствуется, что хозяева культурные люди. Да и сами мужики чище, лица определеннее наших. Есть и особая поэзия этого края: в саду живет семейство аиста, коров сзывают рожком...»

Да болю шкада некаторых крывічанскіх звычаяў, жывых яшчэ на пачатку XX стагоддзя. Вось, скажам, імёны. Нас паспяхова прывучылі да, так бы мовіць, «агульнасаюзных». Цяпер становішча выпраўляецца, з'яўляюцца Янкі, Усяславы, Вітаўты, Адэлі, Францішкі, Міхаліны, ды па-ранейшаму набор імёнаў у школьным класе ў Полацку мала чым розніцца, напрыклад, з уладзівастоцкім.

Даўней імёны і ў гарадскіх, і ў сялянскіх беларускіх сем'ях давалі па святцах — царкоўнай кнізе, з пералікам усіх святых і іх дзён у каляндарным парадку. Прыйшоў на свет хлопчык

у дзень апосталаў Пятра і Паўла — будзе Пятрусь ці Паўлюк, нарадзілася дзяўчынка на святую Ганну — наканавана ёй быць Ганусяй. Апрача таго, кожнае імя мела звычайна пяць формаў. Нататкі пра гэты звычай пакінуў знаўца нашае старасвеччыны Вацлаў Ластоўскі, радзіма якога — былы фальварак Калеснікаў пад Мёрамі.

Зусім малых дзяцей, што бегалі без порткаў у даўгіх кашулях, звалі пяшчотна: Анцік, Гаўрык, Петрык, Юрцік. Ды вось хлопчыку надзелі порткі, і ён з пестуна стаўся работнікам — пасвіць гусі і куры, скубе пёры, едзе з бацькам у лес ці на поле. Такіх памочнікаў называюць ужо больш самавіта: Антук, Гаўрук, Пятрук, Юрка. Калі хлапцы падрастуць і пачнуць хадзіць на вячоркі ды ігрышчы, Пятрук абавязкова ператворыцца ў Петруся, Юрка — у Юрася. Набяжыць час жаніцца, пераходзіць «з рабяцкага стану ды ў мужчынскую славу», і Пятрусь стане звацца Пятром. Палятуць гады «мужавання і баявання», неўпрыкмет падыдзе пара жаніць сына. Нявестка будзе зваць Пятра — Петрашом, Астапа — Асташом, Рыгора — Грынём. Вось некалькі такіх поўных імянных ланцужкоў. Аляксандр: Вольцік, Валюк, Алесь, Алехна, Вольша. Уладзімір: Валодзік, Валодзька, Валодусь, Валадар, Валодша або Ладзік, Ладук, Ладысь, Ладамір, Ладша. Раман: Ромцік, Рамук, Рамась, Раман, Рамаш. Трохі меней формаў мелі жаночыя імёны: Наська, Настка, Настуля, Наста; Верця, Верка, Вяруся, Вера.

Хто захоча адрадзіць гэты звычай у сваёй сям'і, няхай знойдзе «Расійска-Крыўскі (беларускі) слоўнік» Вацлава Ластоўскага, а ў ім — «Крыўскі іменнік».

...У свой час, прааналізаваўшы творчасць полацкіх літаратараў, я прапанаваў увесці паняцце «полацкі менталітэт». Народны паэт Беларусі Рыгор Барадулін падтрымаў гэтую ідэю, адгукнуўшыся на яе аднайменным вершам:

Ёсць полацкі менталітэт —
Ад Еўфрасінні, ад Скарыны,
Ад той абрынутай адрыны,

Дзе сон шукаў
Свой сонны след...

Ад Полацка пачаўся свет.
Пра небачолых кажам:
З нашых!
Ёсць Беларусь,
А гэта значыць —
Ёсць полацкі менталітэт!

Пасля перагляду царскімі ўладамі дакументаў і масавага пазбаўлення шляхецкіх правоў дваранства на Полаччыне складала ўжо не такую, як за часамі Рэчы Паспалітай, але ўсё адно вельмі значную долю насельніцтва. Віцебскі генерал-губернатар у 1840 годзе дакладваў міністру ўнутраных справаў, што ў губерні налічваецца 5106 дваранаў, якія маюць сялянаў і маёнткі, 14 875 — з зямлёю і 5761 безмаёнткавец. «Высший круг дворянства вообще отличается тою образованностью, которая в некоторой степени уравнивает все просвещенные сословия Европы; дворянство среднего разряда также довольно образованно... Прямая искренняя приверженность к правительству и самостоятельные достоинства русского характера встречаются весьма редко и служат исключением; большая часть дворянства, будучи польского происхождения, сохраняет свою нацию и чуждается всего русского». Апошнія губернатаравы словы вымагаюць удакладнення. Мясцовую шляхту нельга называць польскаю: яна, хоць і гаварыла пераважна па-польску, была мясцовага паходжання, ніколі не захоплівала гэтае зямлі, а, наадварот, бараніла яе ад ворагаў, паўставала супроць акупантаў, добра ведала беларускую мову, фальклор і традыцыі народа.

Гэта былі вольналюбныя гасцінныя людзі, якія ўмелі ваяваць і любілі добрую застоліцу. Баюся, што не скажу пра шляхецкі стол лепей, чым Уладзімір Караткевіч у «Дзікім паляванні караля Стаха». У яго апісаннях няма хіба што такіх полацкіх

(не толькі шляхецкіх) страваў, як вараная бульба з брусьнічным варэннем і малочны суп з ляшчом, а таксама папулярнай на Полаччыне палёнкі — гарачага трунку з палёнай гарэлкі, журавінаў і мёду. Славіўся некалі і мёд-трайняк полацкіх езуітаў. Адзін з герояў «Шляхціча Завальні» з цёплым пачуццём згадвае айца Папэ, якому быў даручаны нагляд за вінным склепам. Там, у зацішным кутку кляштара, стаялі велізарныя дубовыя бочкі з выдатным старым мёдам, кухаль якога адразу вылечваў любую прастуду.

У маёнтку Крашуты па дарозе з Полацка на Невель мастак І. Захараў агледзеў «выдатную карцінную галерэю са шматлікімі арыгінальнымі палотнамі». Самым каштоўным у гэтым мастацкім зборы было выразанае з косці распяцце, якое, па словах гаспадара — палкоўніка А. І. К. (на жаль, падарожнік падае толькі ініцыялы), належала французскай імператрыцы Жазэфіне. Затым Захараў апісвае срэбны сервіз, на кожнай рэчы якога замест кляйма быў партрэт Напалеона. Гэтыя рарытэты палкоўнік вывез у 1814 годзе з Парыжа, дзе тады знаходзіліся расійскія войскі. Апрача галерэі А. І. К. ганарыўся «цудоўнай бібліятэкай».

У шляхецкіх дамах чыталі збольшага польскую літаратуру. Аматары прыгожага пісьменства выпісвалі з Пецярбурга і з Вільні штогоднікі «Незабудка» і «Рочнік літарацкі». У другім нумары «Рочніка» за 1844 год быў надрукаваны ўрывак з «Гісторыі ў легендзе» — рамана-жыццяпісу, прысвечанага святой Еўфрасінні. Ён належаў пяру Міхала Борха, уладальніка недалёкага ад Полацка маёнтка Прэлі Дынабургскага павета. Выбраны ў 1850-м маршалкам шляхты Віцебскай губерні, Борх займаўся гісторыяй Вялікага Княства Літоўскага, перакладаў на французскую Адама Міцкевіча, выдаў у Вільні па-польску кнігу «Два словы пра Дзвіну».

Паўтары сотні падпісчыкаў меў у Прыдзвінні яшчэ адзін польскамоўны альманах сярэдзіны XIX стагоддзя «Рубон» (як мы памятаем, гэта старажытнае найменне Дзвіны), назва якога вызначала і кола аўтараў.

Першы нумар «Рубону» адкрываўся праграмным вершам «Дзвіна» фалькларыста і грамадскага дзеяча (а з 1880 года — віцебскага губернскага маршалка) Ігната Храпавіцкага, што павінен быў будзіць беларусаў:

У цемры схованая рэчка спачывала,
Цяпер глыбокія зноў замуціла хвалі:
Стары Рубон прачнуўся і зірнуў удалеч,
Азваўся, быццам бура громіста сказала:

«Мой дзень! Хто ж вас ад сну мярцвяцкага абудзіць?»
Чакаю — шмат чакаць — лятуць гады, стагоддзі,
Канец іспытам нашым так і не прыходзіць,
Ах! як жа безнадзейнасць мучыць тут і нудзіць.

Ля Віліі і Нёмна чутны бардаў спевы,
Над Віслаю паўсталі, расквітнелі сёлы,
А тут пустэча — цішыні глухой рассевы,
Як збеглі ад мяне гурты сыноў вясёлых. *

1843 годам датаваны напісаны Храпавіцкім у роднай вёсцы Каханавічы Дрысенскага павета нарыс «Погляд на паэзію беларускага народа», які таксама з'явіцца ў «Рубоне».

Старэйшы сучаснік аўтара «Дзвіны» Ян Аношка аддаваў перавагу іншаму метаду пашырэння ўласнай паэтычнай прадукцыі: замест публікацыі, чытаў яе ў прыдзвінскіх корчмах. Яго кнігу полацкія піяры выдадуць толькі пасля смерці паэта, у 1828-м, але немудрагелістыя шчырыя вершы Аношкі будуць згадвацца пры кухлях і чарках і ў часы «Рубону».

Адукаваная публіка добра ведала імёны Яна Чачота і Тамаша Зана, сяброў Адама Міцкевіча і таксама паэтаў-рамантыкаў, што служылі ў 1830—1840-я гады ў Лепелі.

У полацкіх дамах з'яўляліся першыя ластаўкі новай беларускай літаратуры: творы Яна Баршчэўскага, паэмы «Тарас на

* Пераклад с польскай мовы Віктара Шніпа.

Парнасе» і «Энеіда навыварат», вершы Вінцука Дуніна-Марцінкевіча і Уладзіслава Сыракомлі, адзін з якіх, «Добрыя весці», напісаны ў рэвалюцыйны для Еўропы 1848 год, гучаў так:

Заходзіць сонца пагодняга лета,
Вее вецер з заходніх нябёс.
Здароў будзь, вецер з далёкага света:
Добрыя ж весці да нас ты прынёс!
Там, на Захадзе, праліваюць кроў,
Б'юцца для славы, свабоды і чэсці
І робяць вольных людзей з мужыкоў.
Эй, згіне вораг, як Бог нам паможа
За нашу крыўду, за горкі наш жаль.
Запяём песню «Хваліць цябе, Божа!»
Лягчэй будзе сэрцу, як згіне маскаль.*
Зямля ты наша, зямля ты святая,
Радзі нам збожжа ды судзі пажаць.
Не прыйдзе вораг з маскоўскага краю
На магазын наша зерне браць!

Пісьменнік Вайніслаў Савіч-Заблоцкі, родам з Дзісенскага павета, прыгадваў, што ў 1868 годзе згуртавалася кола маладых шляхцічаў, якія, «даўшы кожны па сто рублёў та й болей», зафундавалі ў Пецярбургу «Крывіцкі Вязок». Суполка, паводле задумы яе заснавальнікаў, мелася распрацоўваць беларускую мову ў якасці літаратурнай, выдаваць на ёй кніжкі, адчыняць беларускія школы, спрыяць развіццю беларускай навукі. «Сталі падгатаўляць мы беларускую слоўніцу, сабіраць песні чорналюда, капіць матэрыялы па гісторыі нашага рутва. Я пісаць меў з Полацку...» Але ўлады хутка разгледзеліся, куды дзьме вецер: «Вязок» прыкрылі, а яго сродкі пусцілі на ўмацаванне ў «Северо-Западном крае» праваслаўя.

У апошняй чвэрці XIX стагоддзя ў маёнтку Ухвішча Лепельскага павета (цяпер гэта Полацкі раён) служыў аканомам бела-

* Тут — царскі салдат.

рускі паэт Фелікс Тапчэўскі, што пісаў пад псеўданімам Хвэлька з Рукшэніц. У змагарным 1863-м ён са зброяй у руках з'явіўся на зборны пункт паўстанцкага аддзела Отана Грабніцкага ў Бікульнічах, якія былі зусім блізка ад роднага паэтавага фальварка Будзішча. Уладам не ўдалося давесці ўдзелу Тапчэўскага ў барацьбе і яго вызвалілі з-пад арышту, пакінуўшы пад наглядам. Голас ліры Хвэлькі з Рукшэніц быў надзвычай блізкі да паэтыкі аўтара «Тараса на Парнасе», што дало некаторым літаратуразнаўцам падставы назваць Тапчэўскага стваральнікам гэтага шэдэўра, хоць апошнія даследаванні і не пацвярджаюць такой версіі. На месцы колішняга родавага гнязда Тапчэўскіх сёння вы пабачыце адно некалькі старых ліпаў. А вось паэтава магіла з помнікам захавалася ў вёсцы Глыбачка на Ушаччыне дасёння.

З мястэчка Кублічы Лепельскага павета паходзіў пісьменнік-дэмакрат Арцём Вярыга-Дарэўскі — паўстанец 1863-га, сібірскі высланец, аўтар першага перакладу на беларускую мову паэмы Міцкевіча «Конрад Валенрод», уладальнік славутага «Альбому», дзе пакінулі запісы Уладзіслаў Сыракомля, Адам Кіркор, Вінцэсь Каратынскі, Вінцук Дунін-Марцінкевіч, Аляксандр Рыпінскі...

У маёнтку Іванаўшчына таго ж павета прыйшоў на свет кампазітар і збіральнік музычнага фальклору Антон Грыневіч. Жывучы ў Пецярбургу, ён уваходзіў у выдавецкую суполку «Загляне сонца і ў наша ваконца», заснаваў уласнае выдавецтва, якое выдала блізу дзесяці беларускіх кніжак амаль трыццацітысячным агульным накладам. У 1925-м Антон Грыневіч вернецца з Вільні, дзе працягваў сваю кнігавыдавецкую справу, у Савецкую Беларусь, будзе сакратаром музычнай секцыі Інбелкульту і старшынёй песеннай камісіі, будзе запісваць на Полаччыне народны мелас. НКВД палічыць, што гэтага больш чым дастаткова для арышту ў 1933-м і расстрэлу ў 1937-м.

На працягу ўсяго мінулага стагоддзя і на пачатку нашага каля паловы, а часам і болей жыхароў Полацка і вакольных мястэчак складалі яўрэі. У 1855 годзе іх у горадзе было 66 пра-

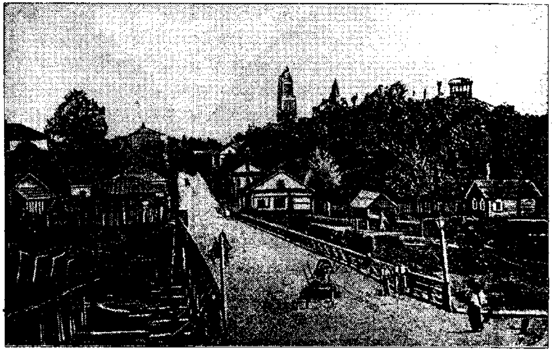

Чырвоны мост. Паштоўка пачатку XX ст.

цэнтаў, у 1891-м — 49. У сваіх «Исторических сведениях о примечательнейших местах в Белоруссии» М. Без-Карніловіч піша пра гэты народ: «Предприимчивы, любопытны, проницательны. С первого взгляда, с первых слов поймут, с кем имеют дело. Заранее рассчитывают барыши, какие может доставить предпринимаемая операция; исчислят расходы, и тогда только возьмутся за дело. В Белоруссии вся торговля в их руках. Винные откупы, почтовые станции, перевозы через реки содержат евреи; для них никакой труд не тяжел, если только от него предвидят для себя пользу. Евреи — народ, глубоко знающий нрав, склонности и привычки людей и умеющий пользоваться их слабостями. Избегают утомительных работ: между ними найдете много портных, сапожников, шапочников, стекольщиков, лудильщиков, жестянщиков, разносчиков, резчиков печатей, золотых и серебряных дел мастеров; редко встретите кузнеца, плотника, пильщика. В вере тверды до фанатизма, богомольны, единодушны, любят помогать своим, в особенности, когда те пострадают от пожара».

Па полацкіх вуліцах бегала з аднагодкамі яўрэйская дзяўчынка Марыя, якая ў 1891 годзе ў дзесяцігадовым веку пераедзе з бацькамі ў ЗША і здабудзе вядомасць як пісьменніца Мэры Энцін (Mary Antin). Яе творчасць яшчэ чакае сваіх даследчыкаў на радзіме. Дадзім мінімум звестак на пачатак працы: у 1899-м у Бостане выйшла першая кніжка М. Энцін «З Полацка ў Бостан» («From Polotzk to Boston»), потым пабачыла свет «Зямля запаветная» («The Promised Land». Boston-New York, 1912), а праз два гады — «Тыя, што стукаюцца ў нашы брамы» («They who knock at our Gates»).

Другое з названых выданняў цалкам аўтабіяграфічнае. На яго фотаілюстрацыях можна ўбачыць жыхароў Полацка, гарадскія крамы, яўрэйскую школу-хедэр, зімовую Дзвіну. Да аб'ёмістай, амаль на чатыры сотні старонак, кнігі быў дададзены слоўнік-гласарый, адкуль амерыканскі чытач атрымліваў магчымасць даведацца пра шэраг беларускіх геаграфічных назваў, імёнаў і пабытовых рэчаў. Аўтарка лічыла, напрыклад, патрэбным патлумачыць, дзе знаходзяцца Віцебск і Вільня, што такое талакно і як у нашых мясцінах спажываюць гарэлку.

Полацк — радзіма опернага спевака і рэжысёра Аляксандра Альтшулера, вядомага пад сцэнічным псеўданімам Альтуці. У дваццаць тры гады ён дэбютуе ў маскоўскай Італьянскай оперы, стане спяваць разам з легендарным Леанідам Собінавым, у 1920-я зойме пасаду галоўнага рэжысёра Харкаўскага опернага тэатра.

Мястэчка Лужкі праславіць на ўвесь свет народжаны там у 1858 годзе Эліэзер Бен-Іягуда (Перэльман), дзякуючы якому яўрэі адродзяць іўрыт у якасці жывой размоўнай мовы, што станецца дзяржаўнай моваю Ізраіля.

Не абыдземся мы і без старонкі эканамічнай, а ў ёй без статыстыкі, хоць нехта са знакамітых палітыкаў і назваў гэтую навуку адным з відаў хлусні.

У 1861 годзе ў Полацку жыло 15 тысяч чалавек — трэцяе месца сярод павятовых гарадоў Беларусі. Слыннае некалі,

а цяпер правінцыйнае места Полацкае мела 330 крамаў. Няхай лічба вас асабліва не ўражвае, бо 170 з іх разам з гаспадарамі падарожнічалі па вуліцах і былі звычайнымі лёгкімі шапікамі, з якіх прадавалі хлеб, муку, садавіну, цвікі і свечкі, мыла ды іншы дробны тавар. З 280 купцоў кожны пяты — у залежнасці ад капіталу — належаў да адной з трох гільдыяў. Яны і трымалі сапраўдныя крамы з прывазным таварам — суконнымі, ядвабнымі і баваўнянымі тканінамі, галантэрэяй і бакалеяй. Гільдыйныя купцы займаліся буйным гандлем з Рыгаю, пастаўляючы туды збожжа, сала, лён і льняное семя, пяньку і лес. Шумных і багатых кірмашоў, куды прыязджалі за сотні вёрст, Полацк ужо не ведаў. Іх замянілі штотыднёвыя базары па серадах, пятніцах і нядзелях з даволі сціплым абаротам каля пяцісот рублёў.

Рамеснікаў у гэты час налічвалася 421. Магу сказаць, каго было болей, каго меней: 151 шавец, 97 краўцоў, 25 хлебапёкаў, 22 цесляры, 20 муляраў і тынкоўшчыкаў, 16 разнікоў (мяснікоў), 11 сталяроў, па шэсць кавалёў і гарбароў. Зніклі шабельнікі, пішчальнікі, наогул усе збройнікі, з'явіліся гадзіншчыкі і фартэпіяннікі. Пачалася рэгістрацыя прадстаўніц найстаражытнейшай прафесіі. 1 жніўня 1889 года ў Полацку было на ўліку восем прастытутак, у губернскім Віцебску — дзеля параўнання — 53.

Сярэднявечныя цэхі дажывалі свой век, на змену ім прыходзілі капіталістычныя прадпрыемствы.

На 1865 год статыстыка налічвае ў Полацку ўжо 18 «заводаў» — сем гарбарняў, тры піваварні і тры вапнярні, тытунёвая і свечкавая фабрыкі, цагельня, медаварня і бровар, што забяспечваў палачанаў і наваколле гарэлкаю. У наступным годзе горад убачыў першы паравоз: пачаўся рух на ўчастку Полацк — Дзвінск (цяперашні Даўгаўпілс) Рыжска-Арлоўскай чыгункі.

Галоўнаю працаўніцай пакуль што, аднак, заставалася Дзвіна. У тым самым 1865-м па ёй прайшло 13 300 плытоў. Кожны складаўся з дзвюх «лаваў» метраў па шэсцьдзесят уздоўж і на

дзесяць з лішнім ушыркі. Дзесятка паўтара плытоў — гонка. Пры ёй абавязкова меўся асобны плыт з прыгожым стромістым дамком, падзеленым на дзве палавіны: у адной была печка — гатаваць ежу, у другой плылі прыказчыкі ці сам гаспадар. Добрым надвор'ем з Полацка да Рыгі гонка даходзіла за дзесяць дзён.

Уладкаваўшыся з вудаю дзе-небудзь паблізу святой Сафіі, вы не толькі пачулі б песні асначоў-плытагонаў, але і ўбачылі б на пустэльнай сёння Дзвіне жвавы рух самых разнастайных вадаплаўных сродкаў. Моста цераз раку яшчэ няма, таму паміж горадам і Задзвіннем ходзіць паром і снуюць рознакаліберныя чаўны. Ёмістыя лайбы вязуць вапну і камень. Стругамі сплаўляюць на Балтыйскае ўзбярэжжа клёпкі, абады і гонту. На карме завіхаецца стырнавы, побач з ім стаіць лоцман і яго памочнік, якога па-мясцоваму называюць «дзяцінам».

Напрыканцы XIX стагоддзя рака прывыкне да паравога флоту. З Віцебска да Дзвінска з заходам у Полацк пачнуць курсіраваць параходы «Гигант», «Атлет», «Надежда», «Герой», «Силач», «Борец» і «Друя». Гаспадарамі маршрута стануць спадары З. Гіндзін і Л. Рахмілевіч.

Што яшчэ? Простыя гараджане па-ранейшаму трымалі козаў, авечак, свіней і кароў. У панскіх хлявах побач з тутэйшымі маларослымі кароўкамі жавалі жуйку халмагоркі і галандкі, капалі капытамі зямлю тырольскія быкі. З прыгарадных вёсак масла адпраўлялі ажно ў Смаленск, Рыгу і Санкт-Пецярбург. На агародах нічога новага, апрача хіба бульбы, з часоў сярэднявечча не з'явілася.

Трэба сказаць, што напачатку з нашым сённяшнім «другім хлебам» не ўсё ішло гладка. «Журнал министерства государственных имуществ» паведамляе пра выпадак у маёнтку Цялятнікі Віцебскай губерні, гаспадар якога прымусіў сялянаў садзіць бульбу. За прыгоннымі назіралі сам пан з памагатымі. Усё рабілася як след, але ўзыходзіць новая сельскагаспадарчая культура чамусьці ўпарта не хацела. На ўсе роспыты мужыкі чухалі патыліцы і казалі, што на гэтай зямлі бульба, відаць, не

родзіць. Аднак таямніца хутка раскрылася. Пасадзіўшы на вачах у наглядчыкаў клубні, сяляне потым выкопвалі іх і збывалі ў карчме за гарэлку. Тады дасціпны пан загадаў падчас пасадкі рэзаць кожную бульбіну — ад «д'ябальскіх чараў», што выклікалі няўродзіцу, — «крыжам» на чатыры часткі, і змагары з «праклятымі яблыкамі» «з трывогаю ў сэрцы ўбачылі на палях буйнацвецце бульбы, а потым і самі пачалі яе разводзіць».

Тагачасныя пчаляры збіралі з калоды ў год ад дзесяці да пятнаццаці фунтаў мёду і ад васьмі да дзесяці — воску. У багатых маёнтках апроч садоў былі аранжарэі, дзе, як піша М. Без-Карніловіч, выспявалі абрыкосы, персікі, вінаград, лімоны і апельсіны.

Уяўленне пра багацце тагачасных беларускіх садоў даюць сведчанні гісторыка Міколы Улашчыка, які ў сваёй кнізе «Была такая вёска» піша, што напрыканцы XIX стагоддзя ва ўраджайны год калёсы самых лепшых яблыкаў вагою пудоў на дваццаць каштавалі ў Менску пяць рублёў, гэта значыць, пуд ішоў за 25 капеек. Каб не везці тавар дахаты, гаспадар мог аддаць увесь воз і за два рублі. Столькі ж каштавалі і цэлыя калёсы вішняў.

Калі ўжо загаварылі пра кошты, дык пуд ячменю прадавалі тады за 70—80 капеек, кілаграм масла — за 45. Конь каштаваў ад 100 да 200 рублёў, жарабя — 25—30, карова — 35—40, цяля — 4—5. За зроблены ў Віцебскіх саматужных майстэрнях аднаконны плуг плацілі 3 рублі, за жняярку і малатарню — па 120.

Цяпер — пра паляванне, якое тады яшчэ не зусім ператварылася ў спорт.

Цяжка даць веры, але ў сярэдзіне XIX стагоддзя мядзведзяў у лясах вакол Полацка вадзілася столькі, што, калі за адну аблаву здабывалі меней трох касалапых, гэта лічылася няўдачаю. Вядома, што ў 1859 годзе Віцебская губерня адправіла Дзвіною ў Рыгу 215 пудоў ласіных шкураў і 15 пудоў рагоў. Мядзведжыя шкуры каштавалі ад 3 да 12 рублёў, рысіныя — 2—5. Мы вось проста кажам: «мядзведзь», а тагачасныя палац-

кія паляўнічыя адрознівалі тры пароды: мурашніка, аўсяніка і сцярвятніка. Апрача традыцыйнага палявання, калі абкружалі асочаны бярлог, лясных гаспадароў лавілі сілом або жалезнымі пасткамі, што ставілі ў атворах борцяў. Прасунуўшы галаву да пчолаў, мядзведзь ужо не мог выцягнуць яе назад. Існаваў і такі спосаб: на дне адмыслова выкапанай ямы пакідалі місу з разведзеным гарэлкаю мёдам. Прываблены пахам буры ласун адважна «браў чарку», пасля чаго соладка засынаў і рабіўся лёгкаю здабычай.

Але нярэдка здаралася, што нецікавая перспектыва апынуцца ў ролі здабычы выпадала самому паляўнічаму. На такія выпадкі ў лесе сям-там рабілі прымацаваныя да дрэва на вышыні чатырох-пяці метраў круглыя дашчаныя пляцоўкі, да якіх прыстаўляліся лескі. Ратуючыся ад звера, чалавек хуценька падымаўся на пляцоўку і ўсцягваў за сабой лесвіцу. Мядзведзь лёгка залазіў да ўзроўню пляцоўкі, але яе шырокія краі не дазвалялі касалапаму дапасці да крыўдзіцеля.

У Прыдзвінні вадзілася шмат ваўкоў. На іх палявалі звычайна ў другой палове лета. Звяроў прываблівалі голасам, тыя адгукаліся, а тым часам кола паляўнічых сціскалася. У гэтую пастку запускалі ганчакоў, якімі кіраваў конны сабакар. За дзень здабывалі да трох ваўчыных выпладкаў. Маладых драпежнікаў бралі, заганяючы сабакамі, жыўцом. Шкуры забітых звяроў фарбавалі і прадавалі як «беларускіх янотаў».

Знаёмы ўжо чытачу расійскі акадэмік Севяргін занатаваў на Полаччыне і іншы спосаб палявання на небяспечных драпежнікаў. У лясных нетрах капалі глыбокую яму, у сярэдзіну яе забівалі вялізны кол, чыя макаўка выступала над узроўнем зямлі. Яму маскавалі саломай і галлём, да якіх узімку дабаўляўся снег. Да кала прывязвалі качку або гусь, што, як вядома, не любяць сядзець ціха. Прываблены птушкаю воўк трапляў у яміну, прычым часам звяроў там набіралася штук па пяць. Севяргін лічыў, што адтуль пайшла беларуская прымаўка: «І гусь цэлая, і воўк злоўлены». Аднак пакваліцца на прынаду мог і чалавек. Мастак І. Захараў пачуў пад Полацкам аповед

пра тое, як у ваўчынай яме апынуўся добра падпіты дудар, якому таксама заманулася паласавацца гускай. Ноч небарака соладка праспаў на дне, а ўранні на яго грымнуўся велічэзны ваўчара. Музыка меў адзіную зброю — дуду, што нібыта і выратавала яго, бо воўк пад яе мелодыю выў і скакаў, пакуль не падаспелі людзі.

Сёння чытаеш такія звесткі, быццам фантастычны раман. Лясы і пушчы, дарэчы, хутка збяднелі пасля паўстання 1863 года, калі на загад расійскага ўрада пачалося высяканне запаведных абшараў, дзе маглі хавацца інсургенты.

Дзе паляванне, там і рыбалка. Гэтую старонку прысвячаю тым, хто, як некалі і сам аўтар, закідваў вуду ў Дзвіну і не зводзіў вачэй з патанка. Праўда, папярэджваю: чытаць лепей з валідолам...

На маім стале кніга Аляксея Сапунова «Река Западная Двина» (Віцебск, 1893). Чытаю, што «сомы нередки» і сярэдніх памераў дзвінскі сом важыць 3—3/4 пуда, ды ўспамінаю дохлага соміка (мо апошняга?) з адной галавы і хваста, які плыў дагары чэравам па каламутнай вадзе, калі ў 1990 годзе наваполацкае вытворчае аб'яднанне «Палімір» атруціла Дзвіну нейкай хімічнаю заразай да самай Рыгі.

Самоў нашы прадзеды лавілі сеткамі або вялікім кручком на моцным шнуры. Прынада — жывая і мёртвая рыба, кавалкі мяса і ўлюбёны саміны ласунак — пячонка. Трапіўшы на кручок, трохпудовая рыбіна вазіла рыбака з лодкай добры дзесятак вёрст уніз і ўверх па рацэ.

Самы XIX стагоддзя ўяўляюцца нечым накшталт акулаў: яны пачуваліся так упэўнена, што і самі былі не супраць зласіць чалавека. Газеты пісалі, як у 1820 годзе ў Краслаўцы сом схапіў дзяўчынку і адгрыз ёй руку. У 1884-м у рацэ Дрысе каля сутоку з Дзвіной купалася дваццацігадовая дзяўчына; як толькі яна адплыла на колькі сажняў, рачны разбойнік пацягнуў яе за нагу на дно. Перапалоханую купальшчыцу ледзьве выратавалі.

Магчыма, гэткіх самоў лавіў у благаславёныя гады юнацтва ўраджэнец Дрысы Аляксандр Пальмбах (1897—1963), цюрколаг і адзін са стваральнікаў тувінскага пісьменства і першай граматыкі тувінскай мовы.

«Лещ, — піша А. Сапуноў, — водится во множестве, достигая до 2 футов длины и до 18 фунтов весу». Гэтая рыба добра бралася на ракавую шыйку. (Паспрабуйце сёння здабыць таго рака!) У Дзвіне і ў яе прытоках жыравалі «шараспёры», або «жывасцёры» (жэрахі), што бывалі вагою да 20 фунтаў. Яны любілі паласавацца дробнаю рыбкай, якую, высока падскокваючы ўгору, глушылі сваім пруткім хвастом і пры гэтым так разганяліся, што нярэдка самі апыналіся на беразе. Шчупакі дасягалі пудовай вагі. Лавілі іх, апрача вядомых сённяшнім рыбакам снасцяў, шастамі з пятлёй на канцы.

Успамінаю, як напрыканцы 1960-х гадоў у піянерскім летніку пад Ветрынам мы з сябрамі яшчэ рыбалілі такім спосабам. Шчупакі траплялiся не пудовыя, а разоў у сто меншыя, ды ўсё адно гэта было непаўторна: залацісты жвір плыткаводдзя, зялёныя цені рыбінак на дне (яны заўсёды стаялі галавой у бок сонца), сіло з працягнутай паміж пазногцямі травіны, якое заводзіш з галавы пад шчэлепы...

Сапуноў апавядае, як гэтае хлапечае шчасце выглядала ў пазамінулым стагоддзі: «В полуденную летнюю пору, время щучьего сна, мальчики и подростки охотятся за щуками с петлей, которая представляет силок из конских волос на шесте или прочном удилище. Такая петля осторожно надевается на морду щуки и также осторожно доводится до жабер, при подъеме которых во время дыхания она быстро затягивается. В петлю попадает иногда довольно крупная щука, что составляет торжество юного рыболова».

Яшчэ адно дзіва той Дзвіны — ласосі. Каля Полацка яны сустракаліся даволі рэдка, але чым ніжэй па рацэ, тым часцей. З-пад Рыгі іх прывозілі свежых, марынаваных і вэнджаных у ядлоўцавым дыме. У сярэднявеччы, паводле хронік, ласосяў у дзвінскіх нізавінах было гэтулькі, што, наймаючыся на службу, работнікі ў дамове з гаспадаром адмыслова абумоўлівалі, каб гэтаю рыбай іх болей двух разоў на тыдзень не кармілі.

Вугорычы ў XIX стагоддзі найлепей ловяцца перад Купаллем. Судакі «водятся в Двине в очень достаточном количестве» і дасягаюць шаснаццаці фунтаў, ментузы — дванаццаці, язі — васьмі. Акуні драбнаватыя, усяго фунты па тры-чатыры. У пераліку дзвінскіх рыбаў разам з печкурамі (па-полацку — курмялямі), верхаводкамі, плоткамі, краснапёркамі і джгірамі сустракаем ліноў, гусцяру, рыбца, сіга, гальца і яльца, стынку (снятка)...

Дазвольце на заканчэнне яшчэ колькі словаў пра рыбарскія прылады. Невады на вялікіх, накшталт Нешчарды, азёрах бывалі, калі верыць Сапунову, даўжынёю з вярсту. Папулярнасцю карысталіся восці — жалезны грабянец з пяцццю-сямю вострымі зубамі на доўгім тонкім шосце, — якімі білі ўвесну шчупакоў і наогул буйную рыбу. На пачатку зімы, калі рэкі і азёры зацягваў тонкі празрысты лёд, рыбар даставаў куку — ніштаваты драўляны молат на сажнёвай цавейцы. Яго ўдарамі глушылі рыбу, што ў бязветранае надвор'е збіралася ля берага.

І зноў цытата: «Каждый порядочный полоцкий рыболов непременно имеет один или несколько шнуров, длина которых бывает от 10 до 30 сажней и более. По длине такого шнура, в расстоянии полутора аршин, прикрепляются на короткой привязи крючки. При забросе шнур или перегораживает реку, или растягивается по длине ее». На шнур лавілі і ў Палаце, якая тады мела шырыню ад шасці да дзесяці сажняў і глыбіню чатыры-восем футаў, а ў паводку разлівалася месцамі на 350 сажняў (без чвэрці кіламетр), маючы да пятнаццаці футаў углыбкі.

Полацкія рыбакі былі перакананыя, што любое возера мае рыбінага цара. Рыбіна гэта ці нейкае іншае стварэнне — невядома, бо ніхто яго не бачыў. Па волі цара рыба велізарнымі чародамі па рэках або падземнымі воднымі шляхамі пераходзіць з аднаго возера ў другое. Шчасце таму, хто падпільнуе такое падарожжа: у яго невад зойдзе ўся чарада.

Як і цяперашнія вудалі, іх прадзеды верылі ў розныя прыкметы. Сетку яны браліся плесці толькі на маладзік. Выправу на рыбалку хавалі нават ад сямейнікаў — іначай нічога не зловіш. Спаткаўшы на дарозе жанчыну, паварочвалі дахаты. Любы саматробны кручок цанілі вышэй за крамны — рыжскі або англійскі. Дзень лічыўся страчаным, калі першым на вуду трапляўся джгір. Сустрэўшыся на беразе з канкурэнтамі, віталіся: «Поўны сеці!» Злы язык мог дадаць: «Жаб ды мышэй», і закіпала сварка, якая пачасту канчалася бойкаю і купаннем непрыяцеля.

Вяртаемся з дзвінскіх берагоў у горад.

Ідуць 1860-я гады. Дамоў у Полацку трохі болей за тысячу. Цэнтральныя вуліцы забрукаваныя, увечары на іх загараюцца ліхтары. Ускраіны ўвесну і ўвосень патанаюць у гразі. У 1865 годзе адчыняецца першая гарадская лякарня на сорак ложкаў. Прыкладна столькі месцаў і ў полацкай багадзельні.

Горад, як і раней, пакутуе ад пажараў. Улетку 1862-га згарэла 150 будынкаў. Праз дзевяць гадоў палачанаў напаткала новая бяда. Загарэўся дом недалёка ад вайсковай гімназіі. Хутка гімназічныя карпусы акружала суцэльнае мора агню. Вецер пераносіў праз корпусны пляц вуглі і цэлыя галавешкі. Вартымі жалю выглядалі спробы вёдрамі цягаць ваду з Дзвіны. На тле полымя бездапаможна мітусіліся пажарнікі. Як высветлілася, іх абоз меў усяго дзесяць бочак. Адна толькі кадэцкая гімназія пацярпела на 23 тысячы рублёў.

Выгляд пажарышча і стан некалькіх сотняў пагарэльцаў змусілі гарадскія ўлады падумаць пра пампоўню і водаправод. Фармацэўты Фох і Ляховіч зрабілі дзеля гэтага аналіз дзвінскай вады. Яго вынікі: «...угольнокислые известь и магнезия, фосфорнокислая известь, железо в соединении с хлором, сернокислые известь и магнезия, глина, кремневая кислота в соединении, органические вещества; зловредных металлических примесей не оказалось». Падрыхтоўка да будаўніцтва водаправода разгортвалася такімі тэмпамі, што пачалася вайна з Турцыяй і ў дзяржавы не знайшлося неабходных грошай.

Пра магдэбургскае права палачане даўно забылі. З 1875 года імі кіравала гарадская дума, якая, кажучы канцылярскай моваю, займалася пытаннямі добраўпарадкавання, народнай адукацыі і аховы здароўя. Думу выбіралі на чатыры гады жыхары, што плацілі гарадскія падаткі. Дэпутаты гэтага «гарсавета» называліся «гласнымі». Ім належала права выбіраць са свайго складу гарадскую ўправу і гарадскога галаву, які быў і думскім старшынёй. За гэтымі органамі ўважліва сачылі губернскае ў гарадскіх справах «присутствие» і губернатар. Ён мог прыпыняць пастановы, якія супярэчылі закону. Расквіт расійскае «дэмакратыі» прывёў да таго, што з 1893 года ў выбарах дазволена было ўдзельнічаць толькі гараджанам з нерухомай маёмасцю не меней чым на тысячу рублёў. Такіх у Полацку набраўся ўсяго адзін працэнт.

У дзейнасці «бацькоў горада», як і ва ўсе часы, хапала злоўжыванняў. У 1913-м з прычыны фальшавання вынікі выбараў у думу двойчы апратэстоўваліся. На пачатку таго стагоддзя залез у гарадскую скарбоўню абраны галавою буйны купец Шпакаў. Гісторыя выплыла на свет, і злодзей развітаўся з утульным крэслам.

Аддадзім царскім уладам належнае: такіх, як Шпакаў, яны на іншае цёплае месца звычайна не ўладкоўвалі. На просьбу адстаўнога думскага старшыні пакінуць яго на пасадзе нават без грашовага ўтрымання міністэрства ўнутраных справаў наклала з'едліва-суровую рэзалюцыю: «Проворовавшийся городской голова нам не нужен, даже при согласии служить бесплатно».

Магчыма, сённяшнім полацкім ахоўнікам закона будзе цікава даведацца, што стагоддзе таму галоўная доля крымінальных і грамадзянскіх справаў у гарадскім і павятовым судах прыпадала на нявыплату падаткаў, адмаўленне ад штрафаў, патраву панскіх палёў і недазволеныя рыбалку ды высечку лесу. Асуджаныя адбывалі пакаранне не толькі за турэмнымі кратамі, але і ў манастырах. Напрыклад, Акуліна Міхайлава, што атрымала «за блудную жизнь» сем гадоў, з якіх адзін, паводле

пастановы павятовага суда, мусіла бавіць у Спаса-Еўфрасінеўскім манастыры — каючыся, ходзячы на ўсе набажэнствы і завяршаючы кожнае 25 «коленопреклонениями».

Спіс полацкіх навучальных установаў, адчыненых царскімі ўладамі пасля разгрому акадэміі, піярскага ліцэя і кляштарных школ, недасведчанага чалавека можа і здзівіць. Аднак гэтыя ўстановы былі невялікія і адкрытыя не для ўсіх станаў. У сярэдзіне XX стагоддзя горад меў пяцікласную дваранскую вучэльню і платны «ўзорны» пансіён для шляхцянак. Тры дзесяткі дзяцей незаможных месцічаў хадзілі ў прыходскую вучэльню. Былі яшчэ павятовае вучылішча і дзве духоўныя навучальныя ўстановы — вучэльня і семінарыя, куды зазвычай ішлі сыны праваслаўных папоў, дыяканаў і псаломшчыкаў.

У параўнанні з пачаткам таго самага стагоддзя адукацыя ў Полацку, як і ва ўсёй Беларусі, упала да катастрафічна нізкага ўзроўню.

Паступова адчыняліся царкоўнапрыходскія школы, асобныя платныя школы для дзяўчынак і хлопчыкаў з забяспечаных сем'яў. Колькасць настаўнікаў і вучняў павялічвалася, не мяняўся толькі дух, заведзены Мураўёвым і мураўёўцамі, што абсалютна слушна лічылі: руская школа зробіць у Беларусі для заняволення народа болей за любую армію.

Нястомны «вешальнік», прэтэндуючы і на ролю асветніка, падаў імператару дакладную запіску: «Для утверждения русского владычества в Северо-Западном крае необходимо заместить все преподавательские места учителями из России. Обратить особенное внимание на правильное преподавание русской истории и в особенности истории западной России. Подтвердить окончательно о повсеместном введении русского языка...» Інструкцыя царскага міністэрства народнай асветы (мы, беларусы, маем усе падставы называць яго міністэрствам народнага зацямнення) літасціва дазваляла карыстацца ў школе «белорусским наречием» толькі ў тлумачэнні незразумелых дзецям расійскіх словаў.

Кожны вучань павінен быў атрымаць цвёрдае перакананне, што яго зямля заўсёды была і будзе расійскаю. Юных палачанаў умела вучылі пагарджаць сваёй мовай ды звычаямі. На Беларусь магутным русіфікатарскім валам абрынуўся 75-тысячны наклад прызначанай вучням «Книги для чтения на простонародном наречии». Яна складалася з расійскіх песняў ды гімнаў, з аповедаў пра маскоўскіх князёў і цароў. Беларусы прывыкалі мець за герояў і вызваліцеляў людзей, што пазбаўлялі іх радзіму незалежнасці, ператваралі яе ў калонію. Хто падлічыць, колькі талентаў загубіла гэткае «просвещение», на колькі дзесяцігоддзяў замарозіла інтэлектуальныя сілы нашага народа?

Больш грунтоўнай гаворкі заслугоўвае Полацкая настаўніцкая семінарыя, на адкрыцці якой у верасні 1872 года прысутнічаў міністр асветы граф Д. Талстой.

Такія ўстановы рыхтавалі выкладчыкаў народных пачатковых вучэльняў. Паступаць ва універсітэты і інстытуты выпускнікі семінарыі не маглі, бо не атрымлівалі агульнай сярэдняй адукацыі. Займаліся тут збольшага дзеці мяшчанаў і сялянаў Віцебскай губерні, якім ужо споўнілася шаснаццаць гадоў, прычым выключна праваслаўныя. Сродкаў на гэтую «кузню педагагічных кадраў» дзяржава адпускала мала. Частка семінарыстаў была сваякоштавая (вучылася за ўласныя грошы), частка атрымлівала стыпендыі ад губернскіх сялянскіх таварыстваў і полацкага царкоўнага брацтва. На адну гадавую сторублёвую стыпендыю раскашэлілася полацкае «благородное собрание».

Праграма навучання ў падрыхтоўчым і ў трох асноўных класах: закон Божы, педагогіка і асновы методыкі, расійская і царкоўнаславянская мовы, арыфметыка, геаметрыя, расійская гісторыя, геаграфія, прыродазнаўства, чыстапісанне, гімнастыка. На музычных занятках семінарысты вучыліся спяваць па нотах, граць на скрыпцы і кіраваць хорам. На ўроках ручной працы асвойвалі пераплётнае майстэрства і пля-

ценне кошыкаў. Бібліятэка семінарыі на пачатку стагоддзя налічвала восем тысяч тамоў пры трох з нечым тысячах назваў кніг. Практыкумы на семінарскай метэаралагічнай станцыі падрыхтоўвалі выпускнікоў да самастойных метэаназіранняў у той мясцовасці, куды іх пасылалі народнымі настаўнікамі. Знаёмства з вопісамі навучальных кабінетаў і калекцый змушае з жалем згадаць разрабаваныя зборы Полацкай акадэміі.

У пераліку найважнейшых падзей у жыцці семінарыі знаходзім святкаванні 100-годдзя з дня нараджэння імператара Аляксандра I, 25-годдзя кіравання цара-«освободителя» Аляксандра II, дня каранацыі цара-«миротворца» Аляксандра III, 50-годдзя «воссоединения» беларускіх уніятаў з праваслаўнай царквой, 100-годдзя смерці Суворава... Дванаццаць тостаў я налічыў у апісанні «дружеского, в полном смысле педагогического обеда», прысвечанага 25-гадоваму юбілею навучальнай установы.

Прыкметная падзея прычынілася ў сакавіку рэвалюцыйнага 1907-га. Навучэнцы адмовіліся выконваць рэлігійныя абрады, а заадно і хадзіць на заняткі. Педагагічная рада зачыніла семінарыю, а ўсіх выхаванцаў абвясціла выключанымі.

Не, я далёкі ад таго, каб глядзець на Полацкую настаўніцкую семінарыю звысоку.

Першым яе дырэктарам быў фальклярыст, этнограф і гісторык Юльян Крачкоўскі. Выпускнік сталічнай духоўнай акадэміі, рэнегат-«обруситель» паводле сваіх поглядаў, ён, тым не менш, зрабіў і сёе-тое вартае — напрыклад, пакінуў першую грунтоўную працу пра радзінны абрад беларусаў і традыцыйнае выхаванне дзіцяці. Трэці дырэктар Яўграф Смірноў выдаў курс гісторыі хрысціянскай царквы, што быў навучальным дапаможнікам для духоўных семінарый. Выкладчык закона Божага протаіерэй Міхаіл Дуброўскі даследаваў жыццё святой Еўфрасінні.

За першыя трыццаць гадоў існавання семінарыі (у 1900-м ёй надалі імя Якава Кульнева) пасведчанні народнага настаўніка атрымаў 521 юнак, а апошні з яе сарака чатырох выпускаў адбыўся ў 1918 годзе.

Полацкім семінарыстам быў паэт-«нашанівец» Янка Журба, да літаратурных заслугаў якога далучым і той факт, што менавіта ён пераканаў пісаць па-беларуску будучага аўтара «Міколкі-паравоза» Міхася Лынькова. (Удзячныя нашчадкі будуць так шанаваць паэтаву памяць, што ў 60-я гады мінулага стагоддзя нават імя на ўбогім помнічку з мармуровай крошкі на полацкіх Ксавер'еўскіх могілках напішуць з памылкаю: «Янко».)

Семінарыю скончылі латышскі журналіст Юрыс Крэйц, рэдактар газеты «Витебские губернские ведомости» І. Пілін і даволі шмат будучых рэвалюцыянераў, адзін з якіх, К. Ніканёнак, у гады грамадзянскай вайны стаў старшынёй полацкага рэвалюцыйнага камітэта, а завяршыў кар'еру на пасадзе намесніка наркама асветы рэспублікі паволжскіх немцаў.

Яшчэ адна прыкметная асоба з ліку полацкіх семінарыстаў — Даніла Васілеўскі. Разам з таварышамі па навучанні ў 1909 годзе ён увайшоў у гурток «Вястун ведаў», які знаходзіўся пад уплывам ідэяў народніцтва. Даніла збіраў на Полаччыне фальклор, а паступіўшы ў Віцебскі настаўніцкі інстытут, стаў карэспандэнтам газеты «Наша Ніва». Сярод яго краязнаўчых працаў вылучаецца даследаванне «Лячэбніка» Ганны Шаранды, які быў настольнай кнігаю прыдзвінскіх знахараў і знахарак. Васілеўскі (пісаў ён і пад псеўданімамі А. Вітэнь, Д. Шчыры, М. Дабраведаўскі) лічыў «Лячэбнік» помнікам «чарадзейнай літаратуры» канца XVII — пачатку XVIII стагоддзя. Былы полацкі семінарыст займаўся гісторыяй кнігадрукавання ў Прыдзвінскім краі, вывучаў творчасць Яна Баршчэўскага. У савецкай краіне лёс людзей з такімі інтарэсамі звычайна сканчваўся трагічна. Дэкан Магілёўскага педінстытута Д. Васілеўскі ў 1936-м стаў вязнем ГУЛАГа і «перакваліфікаваўся» ў варкуцінскага буравіка...

Большасць звестак, што вы прачыталі, я адшукаў у кніжцы А. Сапунова «Полоцкая учительская семинария за 30 лет ее существования» (Віцебск, 1902). Ці знойдзе сабе такога летапісца сённяшні Полацкі педагагічны каледж імя Скарыны і што лічыць пачаткам сваёй гісторыі адкрыццё семінарыі? Ці напіша хто-небудзь летапісы іншых полацкіх вучэльняў?

І яшчэ адна дэталь. У 1870-я гады Полацк ледзьве зноў не зрабіўся універсітэцкім горадам. Адчыніўшы настаўніцкую семінарыю, граф Д. Талстой «во всеподданнейшем отчете указал на желательность устройства в Полоцке университета для поднятия русского дела в Западном крае». Граф параўноўваў Полацк з захопленым немцамі Страсбургам, дзе тыя неадкладна адчынілі нямецкі універсітэт. Аляксандр II паставіў на прапанове рэзалюцыю «Да», а на словах пра тое, што альма-матэр магла б мясціцца ў будынку вайсковай гімназіі, напісаў: «Снестись с военным министром». Ваеннае ведамства запатрабавала 400 тысяч рублёў, і ідэю пахавалі ў нетрах канцылярый.

Нагадаем, што царская сістэма адукацыі не дапускала беларускай мовы ні ў школьныя класы, ні ва універсітэцкія аўдыторыі. Для імперскіх «просветителей» заўсёды актуальней заставалася запіска куратара Віленскай альма-матэр Навасільцава, накіраваная цару яшчэ ў 1831 годзе: «...начиная с университета, вводить преподавание наук на языке русском, ибо разность в языках всегда питает взаимную недоверчивость. Филологическое исследование языка и даже его простое изучение пробуждают исторические воспоминания о некогда бывшей самостоятельности и независимости государства, а в сих источниках кроются семена беспрерывных мятежных усилий, а также чувств ненависти и зависти, что все, совокупляясь вместе, рождает злые умыслы...»

Нацыянальная дыскрымінацыя беларусаў, якая выклікала пратэсты ў Еўропе, стала прадметам абмеркавання на Усеславянскім з'ездзе прагрэсіўных студэнтаў, што адбыўся ў 1908 годзе ў Празе. У клопаце пра драматычны лёс культуры братняга славянскага народа дэлегаты з'езда прынялі рэзалюцыю з наступных пунктаў: 1. Усеагульнае навучанне ў Беларусі павінна весціся на роднай мове. 2. У сярэдніх навучальных установах неабходна ўвесці вывучэнне беларускай мовы і гісторыі Беларусі. 3. У Вільні (тады менавіта яна была бясспрэчнаю сталіцай беларускага адраджэння) неабходна адчыніць

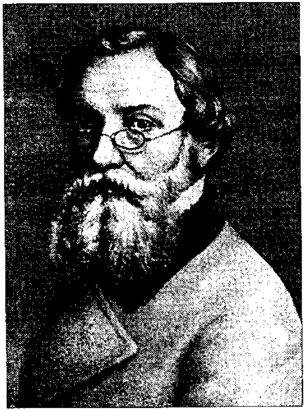

Мастак Іван Хруцкі. Аўтапартрэт

беларускі універсітэт... Трэці пункт рэзалюцыі, як нам добра вядома, не выкананы і сёння: нацыянальнага беларускага універсітэта ў краіне дагэтуль няма.

У дзяцінстве я часта ездзіў у грыбы пад полацкую вёску Захарнічы. Не памятаю, каб нехта з настаўнікаў — гісторыі ці малявання — казаў нам, што там пражыў большую частку свайго веку выбітны беларускі жывапісец Іван Хруцкі, аўтар бліскучых партрэтаў, нацюрмортаў, пейзажаў і інтэр'ераў, параскіданых цяпер па мастацкіх музеях розных краінаў.

Нарадзіўшыся за два гады да напалеонаўскага паходу ў сям'і уніяцкага святара айца Фамы з Улы, Янка ў 1827-м скончыў факультэт вольных мастацтваў Полацкага піярскага ліцэя. Адтуль юнак накіраваўся ў Санкт-Пецярбург, дзе браў прыватныя ўрокі ў англічаніна Джорджа Доўва, стваральніка вядомай галерэі 1812 года ў Зімовым палацы.

Уніяцкае паходжанне, якое падкрэслівае беларускасць Хруцкага, вызначыла яго ментальнасць, калізіі лёсу і творчую індывідуальнасць.

У дваццаць шэсць гадоў — дыплом пра заканчэнне Акадэміі мастацтваў. Яшчэ праз тры, у 1839-м, у журнале акадэмічнай рады з'яўляецца запіс аб наданні Івану Хруцкаму звання акадэміка жывапісу. Зазначым, што прадстаўлены радзе нацюрморт меў, з пункту гледжання сталічных мэтраў, адценне крамольнасці: у акадэміі заахвочвалі маляванне кветак і садавіны, беларускі ж мастак змясціў на палатне гародніну, грыбы і рыбу, а ў дадатак і сялянскі гладыш.

У тым самым 1839 годзе мастак пасля бацькавай смерці (стары не перажыў дратаванне уніі) перавёз маці, двух братоў і трох сясцёр у Захарнічы. Непадалёку ад ляснога возера Шчалапок Хруцкі паводле ўласнага праекта забудаваў сядзібу і пасадзіў сад. (Калі гляджу на вінаград з яго нацюрмортаў, заўсёды думаю, што ён выспяваў у захарніцкай аранжарэі.) Па суседству стаяў маёнтак Навагуршчына, дзе гаспадарыў Ксаверы Бянбноўскі, былы капітан паўстанцкага войска Касцюшкі. На дванаццаць гадоў маладзейшая за мастака суседава дачка Ганна пайшла з ім пад вянец.

З Захарнічаў Хруцкі выпраўляўся на выставы ў Пецярбург, а таксама ў Вільню і Коўна, дзе атрымліваў замовы на размалёўку храмаў. Апошнія тры дзесяцігоддзі яго жыцця яшчэ чакаюць даследчыка: пра іх амаль нічога невядома.

Мастак развітаўся з гэтым светам у 75 гадоў і знайшоў прыстанак на захарніцкіх могілках. Полацкія краязнаўцы браты Уладзімір і Сяргей Глушковы з дапамогаю праўнучкі Хруцкага, кіеўскай мастачкі Ядвігі Мацiеўскай (яе дзяцінства прайшло ў Захарнічах) выявілі месца, дзе была разбураная за бальшавікамі магіла. Яны, здаецца, яшчэ не губляюць надзеі знайсці каменнае надмагілле і (разам з аўтарам гэтых радкоў) мараць, што некалі з Полацка можна будзе з'ездзіць у мемарыяльны музей-сядзібу водбліз возера, якое тутэйшыя сяляне, забыўшы яго афіцыйную назву, звычайна называюць Хруцкім.

Канчаецца стагоддзе, і на адвітанне з ім яшчэ крыху статыстыкі.

1891 год. У Полацку — 20 321 жыхар: 6989 праваслаўных, 204 «адзінаверцы» (стараабрадцы, якія падпарадкаваліся расійскаму Сіноду), 407 старавераў-«раскольнікаў», 1534 каталікі, 299 лютэранаў, 10 797 яўрэяў і 1 магаметанін. Будынкі: 366 мураваных і 1604 драўляных. Прадпрыемствы: мылаварня, пяць гарбарняў, тры ганчарні, два тытунёвыя заводзікі, па адным — з вытворчасцю запалак і сельтэрскай вады. Крамы: 238 каменных і 274 драўляных. Паліцэйскія будкі: дзве.

Паводле першага ўсерасійскага перапісу 1897 года, у горадзе жылі 20 751 чалавек. Полацкія жанчыны мелі пэўныя праблемы з замужжам: іх было 10 794 супроць 9957 прадстаўнікоў моцнага полу. 28 працэнтаў палачанаў працавалі ў прамысловасці, 4 працэнты займаліся сельскай гаспадаркай, 33,5 — гандлем. Падзёншчыкаў і людзей на прыватнай службе — 14,5 працэнта, чыноўнікаў, вайскоўцаў і духавенства — на чатыры болей.

І такая вось важная лічба. Дакументы перапісу сведчаць: сярод палачанаў ва ўзросце ад дзевяці да сарака чатырох гадоў пісьменныя складалі 39,6 працэнта. Мала гэта ці шмат? Сярэдні паказчык па беларускіх губернях быў 32,6, агульнаімперскі — 28. Адрасую гэтыя звесткі нейкаму В. Славіну, які ў 1991 годзе з благаслаўлення рэдакцыйнага невука змясціў у наваполацкай гарадской газеце нататку «Что дал нам Ленин». Надрукаваная на месцы перадавога артыкула, яна беспардонна пудрыла чытачу мазгі: «До 1917 г. в России было 28 процентов грамотных, в Белоруссии — в три раза меньше...» Зрэшты, што там невядомы нікому Славін, калі ў той самы час пра суцэльную непісьменнасць, адсталасць ды забітасць «дарэвалюцыйных» беларусаў з паталагічнаю асалодаю дзяўблі з розных трыбун першыя асобы рэспублікі.

Калі глядзець з сучаснасці, XIX стагоддзе скончылася ў Полацку досыць сімвалічна: у 1900-м туды, хаваючыся ад паліцыі, прыехаў і стаў на кватэру ў пасёлку гарбарнага завода

адзін з падручных Леніна Іван Бабушкін. Пра тое, як ён прыкінуўся сталяром, як змайстраваў там зэдлік з «сакрэтам» і пашырыў пятнаццаць асобнікаў «Искры», нашыя гісторыкі і краязнаўцы панапісвалі столькі, што я адразу стаўлю кропку. Прапушчу і тэму «роста классового самосознания и организованности народных масс». Яна даследавана так грунтоўна, што зроблена адкрыццё пра бальшавіцкі характар полацкай філіі РСДРП у гады першай расійскай рэвалюцыі, хоць ніякіх бальшавіцкіх арганізацый тады ў Беларусі ўвогуле не было.

Надышоў 1905 год. На вуліцах Полацка пачаліся дэманстрацыі, залуналі чырвоныя сцягі, загучалі стрэлы. Схілім галовы, успомніўшы палачанаў, што загінулі 18 кастрычніка, назаўтра пасля абвяшчэння царскага маніфеста пра дэмакратычныя свабоды, калі паліцыя без папярэджання пачала страляць па мірным мітынгу на Верхнім рынку. Ушануем памяць забітых у вулічных баях 23 кастрычніка. Прыпынімся каля мемарыяльнай дошкі на праспекце Карла Маркса і падумаем пра тых, хто загінуў у перастрэлцы салдатаў і паліцыі з баевікамі, што заселі ў мэбляваных нумарах «Парыж» і «Залаты якар». Ахвярамі былі і адны, і другія.

З іскры разгаралася полымя. Яно ператорыцца ў пажар, дзе згараць і задыхнуцца дзесяткі мільёнаў людзей.

Мала хто з жыхароў дзевятнаццатага стагоддзя прадбачыў, што ўслед за ім надыдзе дваццатае...

ТРАВЕНЬ, 1910

Так, травень 1910-га. Полацк толькі што сустрэў мошчы святой Еўфрасінні, дзякуючы чаму на колькі дзён апынуўся ў цэнтры ўвагі расійскае прэсы. Урачыстасці ўжо сталі гісторыяй. Завяла зеляніна святочных аркаў. Адышлі ад перона Мікалаеўскага вакзала цягнікі з каралевай Грэцыі Вольгай і полацкім кадэтам яго высокасцю князем Алегам Канстанцінавічам, што, выкарыстаўшы нагоду, здаў у корпусе два выпускныя экзамены. Раз'ехаліся сталічныя ды замежныя рэпарцёры. Горад прытомлена заціх, вяртаючыся да свайго звыклага правінцыйнага жыцця.

Прапаную вам затрымацца тут на дзень-два: пахадзіць па вуліцах, падыхаць полацкім паветрам, без святочнае мітусні прыглядзецца да твару і прыслухацца да душы горада.

Вы спыніліся ў адной з трох полацкіх гасцініц: «Віленскай», «Славянскай» ці ў «Гранд-гатэлі». Зрэшты, у залежнасці ад густу і сродкаў вы маглі ўзяць нумар і ў мэбляваных пакоях, якіх найболей на вуліцы Спасаўскай. Чаго вартыя адны назвы: «Лондан» (гэты будынак з барэльефамі львіных галоў лёгка знайсці каля цяперашняга кінатэатра «Радзіма»), побач

з ім — «Брыстоль», потым «Пецярбург» і «Італьянскія нумары», «Парыж» і «Залаты якар», дзе ўжо нічога не нагадвае пра крывавыя падзеі 1905 года. На Спасаўскай, самай гасціннай у горадзе вуліцы, да вашых паслугаў яшчэ і заезныя дамы Міхала Піятровіча ды Іцака Міндліна. Усяго заезных дамоў у Полацку чатыры, а мэбляваных пакояў — па сутнасці, маленькіх гатэльчыкаў — дванаццаць. Ёсць тут, вядома, і свой «Метраполь», і свая «Еўропа», і «Рыга» з «Франкфуртам».

Спусціўшыся з нумара ўніз і няспешна паснедаўшы, вы разгарнулі за каваю куплены ўчора «Путеводитель по городу Полоцку», выдадзены мясцовым царкоўным брацтвам з нагоды перанясення Еўфрасінніных мошчаў. Апрача таго, што горад ляжыць па 46°26’ усходняй даўгаты и 55°29’ паўночнай шыраты або што ён на 435 футаў вышэй узроўню Балтыйскага мора, вы знойдзеце ў гэтым даведніку і больш патрэбныя цікаўнаму падарожніку звесткі.

Вось раздзельчык пра манастыры, храмы і малітоўныя дамы. Манастыроў тры: мужчынскі Богаяўленскі, жаночы Барысаглебаўскі на рэчцы Бельчыцы і Спаса-Еўфрасіннеўскі. Кожны мае па некалькі храмаў. Богаяўленскі — сабор і цёплую Кацярынінскую царкву, Барысаглебаўскі — халодную царкву ў гонар сваіх святых і храм шматпакутніцы Параскевы. У Спасаўскай Божай цвярдыні побач са старажытным дзівам дойліда Іаана стаяць асвечаны ў 1897 годзе сабор Узвіжання крыжа, а таксама цёплая Еўфрасіннеўская і трапезная цэрквы. Храмы па-за межамі манастырскіх сценаў: Сафія («Святыню собора составляет древняя, особенно чтимая народом икона Божьей Матери, пред которой в течение мая месяца ежедневно в 7 ч. утра при большом стечении народа совершается акафист»); Мікалаеўскі сабор, які ў 1873 годзе пераняў у Сафійскага статус кафедральнага; Пакроўская царква, «строящаяся на месте сгоревшей в мае 1900 года»; Іаана-Багаслоўская, «освященная в православный храм после упразднения бернардинского костела 11 сентября 1852 года»; Міхайлаўская царква на Міхайлаўскіх могілках у Запалоцці; дамавыя цэрквы святога Міка-

лая пры кадэцкім корпусе і настаўніцкай семінарыі; дамавы храм у гонар цудатворца Сергія Раданежскага пры духоўнай вучэльні; адзінаверніцкая Святадухаўская царква; стараверскі храм; рымска-каталіцкі касцёл; лютэранская кірха; сінагога (даведнік чамусьці маўчыць яшчэ пра 22 юдзейскія малітоўныя дамы); Крыжаўзвіжанскі храм у Струні, «построенный униатским архиепископом Ираклием Лисовским, в котором по правую сторону иконостаса покоится прах этого знаменитого борца с католичеством за сохранение восточных обрядов в униатской церкви».

Перш чым выйсці з гатэля, вы грунтоўна пазнаёміцеся са змешчаным у «Путеводителе» планам горада і ваколіцаў.

Полацк, як і ў сярэднявеччы, дзеліцца на пяць частак: Верхні і Ніжні замкі, Горад, Запалоцце і Задзвінне. Праз Дзвіну ўжо перакінуты мост, але ён — чыгуначны. Пешаходна-транспартны пабудуюць у гады Першай сусветнай вайны, а пакуль ахвочыя трапіць у Задзвінне садзяцца на паром ці ў лодку.

Вуліца Віцебская. Фота пачатку XX ст.

Раўналежна Дзвіне ідуць вуліцы Ніжнепакроўская (цяперашняя Леніна), Вялікая, Верхнепакроўская і Віцебская (на месцы трох сённяшніх напрамкаў праспекта Карла Маркса). Далей у бок Палаты пралеглі Спасаўская (Савецкая), Азараўская (Камуністычная), Невельская (Войкава), Плігаўская (Скарыны), а за ёю — Канаўная, Заканаўная, Гарбузоўская і Салдацкая слабодка. Пад простым вуглом іх перасякаюць вуліцы Стралецкая, Рыжская (Еўфрасінні Полацкай), Прабойная, Крыжовая, Узнясенская (Свярдлова), Наддзвінская, Крапасная, Задзвінская, Яўрэйская, Гогалеўская, Баравая і Старавакзальная (Пушкіна). Такім чынам утвараецца сістэма даволі рэгулярных кварталаў.

«На способных местах» — восем пляцаў, названых паводле месцазнаходжання або прызначэння: Корпусны (цяпер Свабоды), Гандлёвы, Базарны (Скарыны), Сянны, Дрывяны, Конны, Верхнязамкавы і Задзвінскі. У межы Полацка ўжо ўваходзіць пасёлак каля Мікалаеўскага вакзала (цяперашняя станцыя Грамы), але напраўду горад канчаецца за пару сотняў метраў ад Старавакзальнай, а далей, да новага вакзала, — поле.

Перанясёмся ў наш час і прыслухаемся да спрэчкі наконт перайменавання полацкіх вуліц. Адны — за тое, каб вярнуць старыя імёны, другія — каб адлюстраваць у назвах гісторыю горада і Полацкай зямлі. Я не супраць таго, што вуліца Горкага зноў зрабілася Стралецкай, аднак наўрад шмат хто з сённяшняй вуліцы Скарыны захоча стаць жыхаром Плігаўскай. Гістарычная тапаніміка — рэч тонкая. Здаецца, ісціна ў спрэчцы ляжыць пасярэдзіне, і я разумею тых, хто хацеў бы жыць не на Заканаўнай, а, да прыкладу, на вуліцы Сімяона Полацкага. А пакуль што вы на Спасаўскай. З «Путеводителем» у кішэні вы выходзіце з гатэля і пачынаеце сваё падарожжа.

Герой шмат у чым аўтабіяграфічнай «Жизни Арсеньева» Івана Буніна таксама меўся прыехаць сюды, «поселиться в какой-нибудь старой гостинице, пожить зачем-то некоторое время в полном одиночестве». Прыезд расчараваў яго: «В Полоцке шел зимний дождь, улицы были мокры, ничтожны».

Вам у параўнанні з Буніным пашанцавала. Свеціць ужо па-летняму гарачае сонца, зеляняюць дрэвы, сям-там у гародчыках яшчэ цвіце бэз. Прыемна ісці па чыстым бруку і тратуарах-ходніках з часанага вапняку, глядзець на адметныя двух-, зрэдку трохпавярховыя мураванкі, супроць якіх сапраўднымі хмарачосамі выдаюць гмахі кадэцкага корпуса і чыгуначнага батальёна ў Задзвінні. У канцы кожнай цэнтральнай вуліцы тое, што архітэктары называюць дамінантай. Спасаўская выходзіць на даміканскі касцёл, Віцебская — на Мікалаеўскі сабор з помнікам 1812 года перад ім, у перспектыве вуліцы Верхнепакроўскай добра праглядаецца Сафія.

Зрэшты, пазней, ва ўспамінах, ураженні Буніна таксама пераменяцца: «У мяне дагэтуль два Полацкі — той, прыдуманы, і сапраўдны. І гэты сапраўдны я таксама бачу цяпер ужо паэтычна...» А першы, выдуманы горад найперш будзе звязаны ў свядомасці пісьменніка з яго яшчэ дзіцячым захапленнем паданнямі пра Усяслава Чарадзея. (Напэўна, падавала голас кроў продкаў, бо «Гербовник дворянских родов» паведамляе, што «год Бунина идет от Симеона Буниковского, мужа знатного, выехавшего в XV веке из Литвы со своей дружиной».) Найзнакаміцейшаму са старажытных полацкіх уладароў будучы Нобелеўскі лаўрэат прысвеціць у 1916 годзе верш «Князь Всеслав»:

Князь Всеслав в железы был закован,
В яму брошен братскою рукой:
Князю был жестокий уготован
Жребий, по жестокости людской...
Что ж теперь, дорогами глухими,
Воровскими в Полоцк убежав,
Что теперь, вдали от мира, в схиме,
Вспоминает темный князь Всеслав?
Только звон твой утренний, София,
Только голос Киева! — Долга
Ночь зимою в Полоцке...
Другие избы в нем, и церкви, и снега...

Але цяпер у Полацку раскашуе вясна.

Вы пройдзецеся па Віцебскай вуліцы — паўз прыватную жаночую прагімназію ў доме Кацнельсона, паўз друкарні Сраліовіча і Клячко (у апошняй, дарэчы, выдадзеныя кніга Вікенцьева пра кадэцкі корпус і ваш «Путеводитель»), паўз цэлы шыхт з сямі аптэкаў і аптэкарскіх крамаў (усіх разам іх у Полацку дзевяць), паўз каланіяльныя лаўкі Бакаева, Гольдзіна, Эпштэйна і Кацнельсона, паўз мануфактурныя крамы Мінца, Сакалінскага, Лібермана і Ушацкай, паўз галантарэйныя — Коца і Капейкіна. Палюбуецеся на футры, выстаўленыя ў чысцюткай, як сляза, вітрыне крамы Дзімянштэйна. Потым павернеце на Верхнепакроўскую з яе канцылярыяй павятовага маршалка Бондырава, з будынкамі дваранскай апекі, настаўніцкай семінарыі, жаночай прыходскай і мужчынскай духоўнай вучэльняў.

У жаночай гімназіі на Ніжнепакроўскай вучыцца трынаццацігадовая Люба Казьяніна. Не, яна не выб'ецца ў знакамітасці. Проста праз шмат гадоў у Полацкі краязнаўчы музей трапіць яе выпускны атэстат з пяцёркамі па паводзінах, чыстапісанні, гігіене, маляванні, гімнастыцы і спевах, з чацвёркамі па законе Божым, геаграфіі, гісторыі, літаратуры, фізіцы, педагогіцы і рукадзеллю, а таксама са здавальняючымі адзнакамі па матэматыцы і нямецкай мове. У атэстаце будзе запісана, што выхаванка жаночай гімназіі мае званне хатняй настаўніцы і пасля кожнага года заняткаў у прыватным доме павінна падаваць дырэктару гімназіі справаздачы і ўхвальныя сведчанні пра сябе ад гаспадароў і павятовага маршалка.

Выконваючы гэтыя правілы, настаўніца праз дваццаць гадоў службы атрымлівала права на пенсію або на «поступление в дом призрения бедных девиц благородного звания на казенное содержание».

Гімназістка Люба ўжо не паспее заслужыць ні таго, ні другога, бо ўжо зусім блізкія «вихри враждебные» наладжанае жыццё перакуляць. А пакуль яна радуецца блізкаму лету і рыхтуецца да гімназічнай экскурсіі ў Крым і на Украіну. У праграме — святыя пагоркі Кіева, поле Палтаўскай бітвы, севастопальскія бастыёны, скалы пад Ялтаю...

Каля гімназіі вы можаце сустрэцца з самавітай бялявою дамай пад летнім парасонам. Гэта педагог Вільгельміна Фёдараўна Рульковіус. Між іншым, выпускніца Кембрыджскага універсітэта. Неўзабаве яна зробіцца начальніцай гімназіі, а за бальшавіцкім часам «буржуінка» з яе англійскім дыпломам і веданнем сямі моваў будзе жыць у галечы, зарабляючы на хлеб прыватнымі ўрокамі.

Вы ўглядаецеся ў твары прахожых, спрабуючы адгадаць, хто яны, прачытаць іх будучыню. Магчыма, вы спаткаеце выкладчыка літаратуры ў кадэцкім корпусе Івана Іванавіча Далгова. Гэта тутэйшая славутасць. Прыезджы выпускнік Пецярбургскага універсітэта, ён — палачанін па духу: даследуе і абараняе полацкія помнікі, дыхае пылам архіваў, чытае лекцыі, праводзіць экскурсіі. На жаль, дні Івана Іванавіча ўжо злічаныя. У наступным годзе горад правядзе яго ў апошні шлях, а «Витебские губернские ведомости» надрукуюць прачулы некралог:

«Город Полоцк в лице Ивана Ивановича потерял своего Нестора... Целую четверть века, как свеча, горел он в славном стариною, но глухом уездном городе. Достаточно сказать, что в самые последние дни своей жизни Иван Иванович предполагал начать раскопки на месте обнаружения в Спасо-Евфросиниевском монастыре древней кладки неизвестного здания XI—XII веков; произвел интересную археологическую разведку под одним из курганов села Ситна Полоцкого уезда; приобрел от крестьян этого села коллекцию старинных монет для корпусного музея; накануне смерти прочел кадетам в корпусе лекцию... Будучи человеком европейски образованным, путешествовавшим за границу, свободно говорившим и читавшим на иностранных языках, Иван Иванович имел широко прогрессивные убеждения, хотя по свойствам своей художественно-настроенной психики не всегда мог осмыслить задачи националистической политики... Как старый студент-идеалист,

Иван Иванович жил и умер бессребреником. „Долгов, кроме долгов, ничего не имеет“, — так иногда острил покойный касательно своих материальных и имущественных дел.

Его кости положены на историческом месте: возле нетленных останков небесной покровительницы белорусского края...» (Аўтарам некралога будзе Д. С. Леанардаў, пяру якога належыць змешчанае ў «Полоцко-Витебской старине» даследаванне «Полоцкий князь Всеслав и его время».)

Дзе магіла Івана Далгова?

На свята пераносу мошчаў нябеснай апякункі Беларусі з'ехалася шмат палачанаў, якія вучацца ці служаць далёка ад роднага горада. Не выключана, што вунь той юнак з моднымі вусікамі, які далікатна падсаджвае сваю юную спадарожніцу ў пралётку, — Юры Аляксееў. Пакуль яго ведаюць хіба што тэатралы правінцыйных гарадоў, па якіх ён гастралюе з драматычнымі трупамі. Але прыйдзе пара, і Юры Аляксееў стане заснавальнікам беларускага кінематографа Юрыем Тарычам.

Вы маеце шанц сустрэцца і са студэнтам універсітэта ў Юр'еве (Тарту) Сяргеем Сахаравым. Гэты паважны малады палачанін ужо праз год зробіцца сакратаром Віцебскай вучонай архіўнай камісіі, а пазней — вядомым беларускім этнографам і фалькларыстам, будзе кіраваць беларускім аддзелам у міністэрстве асветы незалежнай Латвійскай Рэспублікі, працаваць дырэктарам Дзвінскай (Даўгаўпілскай) беларускай гімназіі, збярэ сотні казак, легендаў і песняў латвійскіх беларусаў. Вернай спадарожніцаю Сахарава на яго цярністай жыццёвай дарозе, дзе давядзецца перажыць і абвінавачванні ў беларускім нацыяналізме ў даваеннай Латвіі і пяць гадоў сталінскіх лагераў, будзе выпускніца Полацкай гімназіі Вольга, дачка святара Ніканові́ча з Лепельскага павета. Праз шмат гадоў фотаздымак Вольгі Сахаравай сустрэнецца з мужавым партрэтам на суседніх старонках біябібліяграфічнага даведніка «Беларускія пісьменнікі», які назаве найбольш значнай часткаю яе спадчыны два сцэнічныя творы: казачную феерыю «На Полацкім замчышчы» і п'есу ў трох дзеях «Птушка на волі».

Жаночая гімназія на вуліцы Ніжнепакроўскай. Паштоўка пачатку XX ст.

А вось пра сялянскага сына з прыдзвінскай вёскі Цельцы Макара Шалая даведнік, на жаль, маўчыць. У дні нашай вандроўкі па Полацку чатырохгадовы Макар бегаў без портак. Бурапенныя 1920-я прынясуць яму аўтарытэт таленавітага крытыка. Ён уступіць у літаратурнае аб'яднанне «Маладняк», а праз нейкі час як «вораг народа» апынецца ў славутай менскай «амерыканцы» — унутранай турме ДПУ, дзе дасць следчаму здзеклівыя паказанні, што разам з сябрамі-пісьменнікамі хацеў адарваць БССР ад Савецкага Саюза і далучыць да Індыі. Са сталінскіх катавальняў Макар выйдзе на волю вар'ятам, не здольным пазнаць ні колішніх сяброў, ні роднае маці...

Звестак аб прыездзе ў гэтыя дні 1910 года з Санкт-Пецярбурга ў Полацк прафесара Браніслава Эпімах-Шыпілы няма, аднак візіт ужо масцітага на той час вучонага, выдаўца, апекуна Янкі Купалы і рэдактара яго першай кніжкі выглядае цалкам магчымым. З тае простае прычыны, што дзяцінства Браніслава прайшло на Полаччыне ў фальварку Залессе, дзе бацькам

належала дваццаць дзесяцін ворнай зямлі і дзесяць дзесяцін лесу. Браніслаў Ігнатавіч быў там штогод: збіраў фальклор, збудаваў двухпавярховы дом, меркаваў адчыніць у ім музей, для якога ўжо назапашана было нямала экспанатаў. Мары пра музей згарэлі ў тым самым 1910-м у полымі пажару — разам з маёнткам, бібліятэкай і экспанатамі. Купала адгукнуўся на бяду старэйшага сябра шчырым вершам-спачуваннем, што, як прызнаваўся ў лісце гаспадар Залесся, «быццам жыватворчы бальзам, вылечыў пачынаўшую балець смутную душу».

У святочным натоўпе можна было спаткаць і юнака П. Арла, які не заваюе шырокай вядомасці, але ў 1959-м, жывучы ў Маскве, напіша свае ўспаміны «Горад Полацк у перадрэвалюцыйныя гады», дзе ўваскрашаюцца шмат якія незваротна сцёртыя часам рысы тагачаснага жыцця. Дзеля стэрэаскапічнасці партрэта горада зірнем на яго праз прамінулыя паўстагоддзя і вачыма былога полацкага кадэта Арла:

«Задзвінне з горадам звязваў паром каля Ніжняга рынку. Паром цягнулі ўручную на канаце, і на ім перавозілі коней з калёсамі. Для пераправы людзей у той і другі бок хадзілі на вёслах лайбы (баркасы). Такія самыя паромы былі ў вусці Палаты — для сувязі з Запалоццем і паблізу мястэчка Экімань — цераз Дзвіну. Перавознікі бралі за пераправу з чалавека па 1 кап., а за коней — па 3 кап.

Амаль увесь гандаль знаходзіўся ў руках яўрэяў і канцэнтраваўся пераважна ў раёне двух базарных пляцаў — Новага і Старога рынкаў. Воддаль іх сустракаліся збольшага адно бакалейныя крамкі; яны мясціліся ў тым жа доме, дзе жыў іх уладальнік. Новы рынак у самым цэнтры горада быў з усіх бакоў абкружаны ў выглядзе чатырохкутніка каменнымі магазінамі з адкрытымі галерэямі. Тут гандлявалі гатовым адзеннем, тканінамі, абуткам, скабянымі і гаспадарчымі таварамі, посудам. У базарныя дні ўвесь пляц запаўнялі сялянскія вазы, чые гаспадары прывозілі на продаж малако, масла, тварог, яйкі, курэй, парасятаў, свіней, садавіну, гародніну. Сям-там на Старым пляцы сядзелі мянялы. За размен бралі з кожнага рубля 3—5 капеек.

Большасць гараджанаў хлеб для сябе пякла дома. У булачных гандлявалі толькі здобай і булкамі з белай мукі...

Цэнтральным месцам адпачынку і забаваў доўгі час служыў кадэцкі пляц. Гэта быў вялікі, гладка ўтрамбаваны чатырохкутнік з шырокімі прысадамі з усіх чатырох бакоў. Дрэвы, перадусім таполі, у тым ліку пірамідальныя, а таксама дзікія каштаны дасягалі велізарнай вышыні і таўшчыні. Шмат якія дрэвы падымаліся да званіцаў сабора. Увечары, асабліва па суботах, пляц густа запаўнялі святочна апранутыя людзі. У так званыя табельныя дні тут адбываліся парады кадэтаў. У зімовы час вольна-пажарнае таварыства рабіла на пляцы каток-коўзанку. Яе абсаджвалі ялінкамі, у нядзелю граў аркестр пажарнікаў.

У 1905 годзе пляц стаўся месцам збору для розных дэманстрацый. Пасля гэтага гарадская дума перадала пляц ва ўласнасць кадэцкага корпуса. Адміністрацыя абвяла яго жалезнай агароджай і пазбавіла гараджанаў права карыстацца пляцам для прагулянак, калі туды выводзілі гуляць кадэтаў. У той час каток рабілі на Дзвіне.

Улетку Дзвіна заўсёды прываблівала мноства гараджанаў. Улюбёным месцам купання быў пляж насупраць вусця Палаты. Вечарамі пляж быў поўны мужчын і падлеткаў. Жанчыны выпраўляліся найчасцей на Палату. Усе купаліся галяком.

Увесну шмат хто з палачанаў хадзіў па чаромху на Чорную рэчку. Так называлася рукаво Дзвіны, якое аддзялялася насупраць Богаяўленскага манастыра і зноў злучалася з Дзвіною каля мястэчка Экімань. Чорная рэчка ўтварала вялікі востраў.

Моладзь любіла хадзіць на шпацыр у лес за Спаса-Еўфрасіннеўскім манастыром. Верхні замак улетку — асабліва ў травені, калі ў Сафійскім саборы штодня а шостай гадзіне раніцы чыталіся акафісты перад шанаваным абразом Божае Маці, — таксама запаўняўся народам. Людзі доўга стаялі над стромай,назіралі за плытамі, слухалі песні асначоў і іх ігру на гармоніку.

Вольнапажарнае таварыства, якое мела ўласны духавы аркестр, часта ў летнія месяцы наладжвала гулянні ў гарадскім

садзе. Сад знаходзіўся побач з вакзалам. Ён займаў досыць значную прастору з вялікімі прысадамі. У садзе была ракавіна для аркестра, адкрытая сцэна для канцэртаў і спектакляў. Заўсёды шматлюдна было ў буфеце...

У апошняе дзесяцігоддзе некаторыя крамы, а найперш гадзіннікавыя майстэрні, мелі ровары, якія ахвотна выдавалі напракат за 15 кап. на гадзіну.

Паблізу рыначнага пляца, у доме ў купца Лебедзева, была гарбатня таварыства цвярозасці. Тамсама выдзеленыя былі два пакоі: адзін пад бібліятэку, другі пад чытальню. У нядзельныя вечары, калі гарбатня зачынялася, у зале часам наладжваліся чытанні з карцінамі з дапамогаю «чароўнага ліхтара».

Свайго тэатра горад не меў. Спектаклі ставілі аматары сцэнічнага мастацтва. Некалькі разоў прыязджалі папулярныя тады хары Славянскага, Архангельскага. Аднойчы ў Полацку выступала Камісаржэўская. Спектаклі давалі ў зале «благородного собрания» — так называўся клуб, у якім аб'ядноўваліся пераважна чыноўнікі і афіцэры. Частымі гасцямі бывалі і павятовыя памешчыкі. У клубе гулялі ў більярд і ў карты. Драўляны будынак «благородного собрания» стаяў у садзе на тым месцы, дзе цяпер пабудаваны дом афіцэраў. Побач, на пустцы, спыняўся заезджы вандроўны цырк...

Пасля задушэння рэвалюцыі 1905 года сярод моладзі запанавалі ўпадніцкія настроі. Зачытваліся вершамі Надсона, чыталі Саніна, размаўлялі пра нашумелую кнігу «Пол і характар»...

Аднак адарвемся ад крыху настальгічных успамінаў колішняга кадэта і зноў паспрабуем уявіць сябе на полацкіх вуліцах і пляцах у травені 1910-га.

Агледзеўшы помнік падзеям 1812 года, Мікалаеўскі сабор і класічныя будынкі Корпуснага пляца, вы прысядзеце на лавачку ў засені старых ліпаў. Кінеце вока на густоўныя газавыя ліхтары (першая электрастанцыя дасць ток яшчэ праз два гады) і зноў дастанеце з кішэні гарадскі даведнік.

Адрасы сямі булачных і пякарняў: усе на Віцебскай, галоўнай гандлёвай вуліцы горада. Пералік навучальных установаў. Іх у Полацку дваццаць адна. Апрача ўжо знаёмых вам, гэта шасцікласная і чатырохкласная гарадскія вучэльні; жаночая епархіяльная вучэльня пры Спаса-Еўфрасіннеўскім манастыры (начальніца — манахіня Ніна); прыватная шасцікласная рэальная, мужчынская прыходская і яшчэ адна, жаночая (два агульнаадукацыйныя класы і трэці рукадзельны); пачатковая вучэльня пры настаўніцкай семінарыі. Потым ідуць шэсць царкоўнапрыходскіх школ, пачатковая яўрэйская і талмудтора. Неўзабаве адчыняцца гарадская і чыгуначная гімназіі.

Кароткі спіс бальніц: земская на Верхнім замку і яўрэйская на Невельскай. Галоўны гарадскі лекар Я. Ольдэнбург жыве ў «Гранд-гатэлі», павятовы Н. Гнядоўскі — ва ўласным доме на Ніжнепакроўскай. Прозвішчы і адрасы чатырох лекараў (у тым ліку двух дактароў медыцыны А. Мансветава і А. Арлова), двух фельчараў і двух ветэрынараў, што маюць прыватную практыку. (Выклік доктара дахаты каштуе ад аднаго да пяці рублёў плюс плата за рамізніка.)

Дабрачынныя ўстановы: царкоўнае брацтва ў гонар святога Мікалая і найпадобнейшай Еўфрасінні (утрымлівае жаночую багадзельню і сірочы прытулак), яўрэйскае таварыства дапамогі бедным і таварыства без назвы, на чале якога — спадарыня Л. Іярдан.

У спісе галоўных крамаў вы ўбачыце магазін «железной торговли» на Гандлёвым пляцы. Гаспадар яго — наш знаёмы купец Шпакаў, той, што задарма згодны быць гарадскім галавой.

Даведнік падкажа і адрасы шасці полацкіх кнігарняў, куды вы неадменна збіраецеся завітаць. Па дарозе вам захочацца зрабіць на памяць здымак у адной з трох полацкіх фатаграфій, дзе чакаюць кліентаў спадары Бермант, Шыф і Бернштэйн.

Усе кнігарні невялікія, затое прыватныя, і вас тут сустрэнуць як дарагога госця. Вы ў Полацку ўпершыню? Вам абавязкова трэба «Путеводитель». Ужо набылі? Тады раім вось гэтую кніжку — «Минувшее и настоящее Полоцка». Вы ведаеце, аў-

тар — палачанін, педагог-мовазнавец з настаўніцкай семінарыі, піша проста, але ад душы.

Вы наўздагад разгорнеце сціплую кніжачку: «Суровый упрек несется к вам с высот Верхнего замка от храма святой Софии Премудрости Божьей. Печальный, обезглавленный стихией, почти оставленный и полузабытый (службы в нем совершаются только в течение одного мая месяца), этот храм, дорогое сокровище и сердце древнего Полоцка, теперь с находящимися вокруг него развалинами когда-то красивого и величественного здания, вызывает краску стыда и чувство горькой обиды...»

Вы зразумееце, што аўтар гэтых слоў, Мікалай Іванавіч Зорын, — палачанін не толькі паводле месца жыхарства (праз паўстагоддзя ён прынясе сваю кніжачку ў гарадскі краязнаўчы музей), і дастанеце партманетку з грашыма.

На дадатак вам прапануюць наборы паштовак з краявідамі горада, а можа, нават прачытаюць пра іх маленькую лекцыю. Вы даведаецеся, што першыя полацкія паштоўкі на самым пачатку XX стагоддзя выдалі Гёлер з Дрэздэна і Гофеншэфер з Полацка. Што іх пачынае выпускаць вядомае кніжнае прадпрыемства Суворына, але невядома яшчэ, ці ўдасца ў Маскве дасягнуць выдатнай якасці паштовых картак, за якія горад удзячны нямецкім выдаўцам Краўскопфу з Кёнігсберга і Штыке з Берліна. Колькі добрых словаў будзе сказана пра новыя паштоўкі мясцовых выдаўцоў Ліўшыца, Гофеншэфера і Рафайловіча, пагатоў у кнігарні другога з іх — самай вялікай у горадзе — вы і знаходзіцеся.

За царскім часам выйшла дзве з паловаю сотні паштовых картак пра Полацк (за савецкім — разоў у дзесяць меней), і вы будзеце мець багаты выбар. Вось чорна-белыя паштоўкі, вось прафесійна расфарбаваныя каляровыя. На гэтых — архітэктурныя выдатнасці, а на гэтых — проста эпізоды гарадскога жыцця: людзі на вуліцах, рынак, зімовая Дзвіна з санямі на ёй. А тут цікавыя карткі з Сафійскім саборам, кадэцкім корпусам і непрэтэнцыёзнымі вершаванымі радкамі:

Мікалаеўскі вакзал. Паштоўка пачатку XX ст.

У Двины и Полоты
Стоит Полоцк-город.
Посети его и ты,
Сразу станешь молод.

Вашу ўвагу звернуць таксама на стос нерэгулярнай газеты «Полоцкий листок». Якраз у сённяшнім нумары доктар медыцыны Мансветаў піша пра дзіва, учыненае мошчамі святой Еўфрасінні з невылечна хворою манашкай.

Паміж расійскіх кніг і падручнікаў вы заўважыце колькі кніжак першай легальнай беларускай выдавецкай суполкі «Загляне сонца і ў наша ваконца»: Цётчына «Першае чытанне для дзетак беларусаў», «Беларускі лемантар» Каруся Каганца, Дунін-Марцінкевіч, Купала... А можа, трапіцца на вока і выдадзены ў Вільні першы нумар беларускага каляндара «Нашай Нівы», і ў ім вы прачытаеце рэкламу самой газеты — «люстра душы, думак і патрэб Беларусі». (Такі каляндар на 1912 год паведамляе, што галоўны кірмаш у Полацку адбываецца на дзень святой Еўфрасінні.)

Адмысловая беларуская кнігарня адчыніцца ў аднапавярховым цагляным доме Бакаева на Спасаўскай толькі праз пяць гадоў. Загадчыцаю будзе паэтка Канстанцыя Бу́йла (памятаеце: «Люблю наш край, старонку гэту...»?), а першую яе кніжку «Курганная кветка» аформіць у стылі мадэрн геніяльны беларускі мастак родам з Дзісеншчыны Язэп Драздовіч, што, як ніхто глыбока, адчуваў наш нацыянальны космас.

Улетку 1916-га ў спадарыні Канстанцыі з'явяцца нядрэнныя памагатыя — Янка Купала, які да восені наступнага года будзе служыць у Полацку ў вайсковым дарожна-будаўнічым атрадзе, і яго жонка Уладзіслава. Памяць полацкага краязнаўца Івана Дэйніса захавае ўспамін пра яскравы Купалаў выступ перад настаўнікамі ў жаночай гімназіі. Паводле ўспамінаў спадарыні Канстанцыі, паэт атабарыўся за горадам, каля паўстанка Баравуха, у невялікім драўляным дамку, што стаяў у садовым зацішку.

У кнігарнях міжволі думаеш пра бібліятэкі. На час вашага падарожжа ў горадзе, апрача кнігазбораў кадэцкага корпуса, настаўніцкай семінарыі і «благородного собрания», ёсць прыватная платная бібліятэка пры кнігарні Яхніна. У 1912-м бібліятэчнае таварыства адчыніць яшчэ адну, самую вялікую і даступную любому, хто заплаціць штомесяцавую складку 25 капеек. На пачатак 1915 года яе каталогі налічаць 3256 кніг. Гадавая справаздача засведчыць наяўнасць аддзелаў белетрыстыкі, дзіцячага, польскага, яўрэйскага, навуковага і мясцовага, якія збіраў матэрыялы пра Полацк і Полаччыну. (Ці ёсць такія аддзелы ў сённяшніх гарадскіх бібліятэках?) «Благодаря пожертвованиям Белорусской книгарни, — адзначыць справаздача, — библиотека имеет ряд белорусских книг».

Але на календары яшчэ травень 1910-га, і вы не на гасцінах у Канстанцыі Бу́йлы, а ў краме ў Гофеншэфера.

Час палуднаваць. Паслужлівы даведнік параіць восем полацкіх рэстарацый ды сталовак і гарбатню «Попечительства о народной трезвости». Падзякаваўшы «попечителям», вы, напэўна, выбераце нешта больш панаднае, а за адным разам

Манастырская ідылія. Паштоўка пачатку XX ст.

прагледзіце зацверджаную гарадской думай таксу на продаж у Полацку з 15 траўня да 1 чэрвеня 1910 года прадуктаў першай жыццёвай неабходнасці. Фунт простага жытняга хлеба — 3 капейкі, шатраванага (на муку ішло зерне, ачышчанае ад абалонкі) — 4, пытляванага (з добра размолатай і прасеянай мукі) — 5. Фунт белага хлеба ці булак у залежнасці ад гатунку каштаваў ад 8 да 6 капеек, паўфунтовая булка — 5, чвэрцьфунтовая — 3 капейкі. Кошты на мяса першага гатунку: ялавічына — 18 капеек за фунт, цяляціна — 15, бараніна — 13, свініна — 25, сала — 25, вяндліна — 25, вэнджаныя кілбасы мясцовага вырабу — 22, нявэнджаныя — 20. За курыцу ці певўня плацілі рубель, свежыя курыныя яйкі ішлі па 2 капейкі за штуку, вараныя — па 3. Да гэтага можна дадаць, што ваш нумар у гатэлі каштуе рубель за суткі, «Беларускі каляндар» — 15 капеек, гадавая падпіска на «Нашу Ніву» — 2 руб. 50 кап.

Пра даходы палачанаў «Путеводитель» не кажа, але вядома, што рабочы без кваліфікацыі атрымліваў 50—60 капеек за дзень. Гэта быў мінімум. Дзённы заробак кваліфікаванага майстра складаў рубель і болей. Падлікі паказваюць, што сям'ю

мог утрымліваць толькі той, хто зарабляў больш за 30 рублёў на месяц.

Аднак былі і рабочыя (паравозныя машыністы, механікі), чый месячны заробак перасягаў сто рублёў. На службу такі пралетар надзяваў скураную бельгійскую тужурку, а пасля працы мог у пінжачнай пары і кацялку выправіцца ў більярдню. Ён зазвычай жыў ва ўласным доме з прыстойным абсталюнкам, а на дапамогу жонцы наймаў кухарку.

Як жыў сярэдні клас, да якога належалі, напрыклад, педагогі? На жаль, полацкі даведнік не дае адказу, колькі зарабляў, скажам, дырэктар гімназіі. Але вядома, што яго калега з менскай мужчынскай урадавай гімназіі апрача 1800 рублёў гадавога заробку меў яшчэ 800 рублёў надбавак і скарбовую кватэру з ацяпленнем і асвятленнем. Агулам яго грашовае забеспячэнне складала 4400 рублёў на год або 370 на месяц. Выкладчык мовы і літаратуры той самай навучальнай установы атрымліваў за год 2800 рублёў. У прыватных гімназіях настаўніцкія даходы былі ў паўтара-два разы вышэйшыя.

Можна задаволіць і тых, хто цікавіцца тагачаснымі коштамі паслугаў прадстаўніц найстаражытнейшай прафесіі. «Салдацкая» прастытутка, якая абслугоўвала кліентаў у прыдзвінскіх зарасніках, атрымлівала за «сеанс» 30 капеек; «мяшчанская», што працавала на найманай кватэры, — рубель; «купецкая» (яе запрашалі ў гатэльны нумар) — ад трох да пяці рублёў.

Але вернемся за рэстаранны столік.

Вы падмацаваліся, пералічылі фінансы і вырашылі дазволіць сабе паездку ў Спаса-Еўфрасіннеўскі манастыр. Усё задавальненне будзе каштаваць 15 капеек у адзін канец. Перад тым як сесці ў экіпаж да аднаго з некалькіх дзесяткаў полацкіх рамізнікаў (першы аўтамабіль спалохае месцічаў, сабак і козаў праз тры гады), вы прабяжыцеся вачыма па старых і новых абвестках на рэкламным слупе. Запрашэнні на гістарычныя і літаратурныя лекцыі Івана Далгова. Аб'явы аб пасяджэннях дабрачыннага і вольна-пажарнага таварыстваў, «общества вспомоществования

учащейся молодежи», камісіі разгляду архіўных дакументаў, камітэта рамонту Сафійскага сабора...

Магчыма, якраз у гэтыя дні перад полацкай публікай з'явіцца «самы высокі чалавек планеты» наш зямляк-прыдзвінец Хведар Махноў, які паспеў аб'ездзіць Еўропу і гастраляваў у ЗША. З газет вы ведаеце, што, пачаўшы з неверагоднай хуткасцю расці пасля сямі гадоў, сялянскі сын Махноў ужо вымахаў на 285 сантыметраў, а падчас сваіх выступаў дэманструе не толькі банальныя нумары кшталту згінання падкоў, але лежачы падымае драўляную платформу, дзе грае цэлы аркестр.

Напрыканцы гэтага лета ў Полацку з'явяцца афішы першага прафесійнага беларускага тэатра Ігната Буйніцкага, гаспадара недалёкага ад горада маёнтка Палівачы каля Празарокаў. Артысты прывязуць спектакль «Модны шляхцюк» паводле п'есы Каруся Каганца, а таксама разнастайныя канцэртныя нумары ў выкананні хору, салістаў, танцораў і дэкламатараў. Будзе аншлаг і велізарны поспех.

А пакуль дасведчаны рамізнік, згадаўшы прамінулыя Еўфрасіннеўскія дні, паведаміць вам, што ўвесь цырыманіял перанясення мошчаў нябеснай заступніцы Беларусі ў яе родны горад з даручэння Свяцейшага сінода распрацаваў архіепіскап полацкі і віцебскі Серафім. Калі б ваш спадарожнік, несумнеўны патрыёт роднага горада, мог зазірнуць на колькі гадоў наперад, ён не прамінуў бы адзначыць, што адным з пераемнікаў уладыкі Серафіма ў кіраванні Полацкай епархіяй станецца епіскап Кірыён Садзегелі. У жніўні 1917-га ён пакіне кафедру, вернецца на радзіму і будзе абраны каталікосам — першаіерархам аўтакефальнай Грузінскай праваслаўнай царквы.

Цокаюць капыты, коціцца пралётка, і вы ўвачавідкі пераконваецеся, што 25-тысячны павятовы горад складаецца не толькі з паглядных цэнтральных вуліц. Ускраіны забудаваныя стыхійна, без намёку на планіроўку. Да з'яўлення бруку і ходнікаў тут мінецца яшчэ не адно дзесяцігоддзе. Пра стан вуліцы Плігаўскай «Полоцкий листок» піша: «Следует дать детям возможность не утонуть в грязи, пока дойдут до школы», а на-

конт слабодкі Гарбузоўкі зазначае, што ўвосень яна праз непраходную гразюку робіцца зусім адарванаю ад горада.

За межамі цэнтра забудова амаль спрэс драўляная. Пажар 1912 года пакіне на Невельскай, Азараўскай, Рыжскай і Надзвінскай вуліцах лічаныя дамы. Водаправодам і не пахне. Заможнейшыя жыхары бяруць ваду з артэзіянскіх студняў у вадавозаў, астатнія — з Дзвіны і Палаты. Адсюль і пошасці, апошняя з якіх, халерная, абарвала летась не адну сотню жыццяў.

Гаваркі рамізнік распавядзе вам яшчэ сёе-тое з таго, чаго няма ў даведніку. Напрыклад, што раней працаваў на спіртзаводзе (зірнуўшы на рамізнікаў нос, вы адразу паверыце) у купца першай гільдыі Корытца, але не вытрымаў тамтэйшых парадкаў. Спознішся — плаці штраф 25 капеек; закурыш ці адлучышся без дазволу — паўрубля; віп'еш, не адыходзячы ад працоўнага месца, — выкладвай рубель.

Самым буйным прадпрыемствам у горадзе напярэдадні Першай сусветнай вайны будзе лесапільна-бандарны завод з сотняй рабочых. Нашмат адстануць ад ягò лесапільня (45 работнікаў), паравы млын і тытунёва-махорачная фабрыка (па 30), цагельня і фабрыка бетонных вырабаў. На запалкавай фабрыцы будуць зарабляць на жыццё 11 пралетарыяў, столькі сама — на заводзе сельтэрскай вады. У дадатак да гэтага Полацк будзе мець тры вадзяныя млыны на Палаце, карлікавыя вінны і цукерачныя заводзікі, дзве мылаварні, маслабойню... А вось чыгунка з яе майстэрнямі дасць заробак без малога тысячы палачанаў.

Едучы ў экіпажы, вы з лёгкім сумам падумаеце і пра сваё блізкае развітанне з горадам. Штодзённымі пасажырскімі цягнікамі ён звязаны з Дзвінскам, Рыгаю, Варшавай, Віцебскам, Масквой, Арлом. Туды ад'язджаюць з Рыжска-Арлоўскага вакзала, а на Невель, Пецярбург, Вільню і Сядлец — з Мікалаеўскага. Праезд у першым класе ў 2,5, а ў другім — у 1,5 раза даражэй, чым у вагоне трэцяга класа. (Пуд багажу можна везці задарма.) Калі ахвота праехацца па Дзвіне, дык а трэцяй гадзіне ночы пойдзе параход да Дзвінска, а заўтра ўдзень — да Віцебска. Параходны білет да губернскае сталіцы каштуе ў першым класе 1 руб. 50 кап., у другім — 95 кап.

Вашы думкі будзе займаць і тое, як прабавіць вечар. Можна, вядома, схадзіць у лазню Эцінгофа каля Чырвонага моста альбо ў лазню Рабіновіча на Ніжнепакроўскай. Можна паглядзець у клубе аматарскі спектакль. А можа, лепей выправіцца ў кінематограф? Першы прыватны кінатэатр «Лотас» з залаю на сто месцаў адчыніў дзверы чатыры гады таму. Цяпер замест яго на Віцебскай вуліцы збудаваны «Эдэм», зала якога ўдвая большая. Палачане любяць кіно, і «Эдэм» дае неблагі прыбытак. Яго гаспадар паставіць побач яшчэ адзін кінатэатр — «Калізей», а потым пабудуе крытую летнюю залу. Такім чынам, напярэдадні Першай сусветнай вайны ў горадзе будзе тры кінатэатры.

Не ведаю, як вы, а я дорага даў бы, каб замест усіх гэтых задавальненняў трапіць на пасяджэнне гуртка полацкіх аматараў старасвеччыны, дасціпна апісанага Вацлавам Ластоўскім у «Лабірынтах». Утрымацца ад цытавання проста немагчыма.

«Днём пабываў у Івана Іванавіча, дзе аглядаў цікавыя кахлі і металёвыя бляшкі з раскопак у даўняй княжай сялібе ў Бельчыцах. Пазнаёміўся ў яго з двума ўдзельнікамі, як яны называлі, „Археалагічнай Вольнай Контэрфратэрніі“.

Адзін з іх быў мясцовы чыноўнік, абруселы немец, якога я знаў з брашуры, напісанай ім калісь, калі было яшчэ моднае і паплатнае для чыноўніцкай кар'еры русіфікатарства. У гэтай брашуры ён задаваўся мэтай давесці, што па-расійску трэба пісаць назву горада не „Полоцк“, а „Полотск“ і што быццам у гэтым перайменаванні старой назовы крыўся сам цэнтр „абрусення краю“...

Другі быў колішні акалічны памешчык, які зляжыў гаспадарку, распрадаў зямлю і цяпер жыў у Полацку, у сваім уласным доміку з садам, з гатовага граша. Бацька яго меў нейкія блізкія адносіны да Васільянаў*, а ён сам цікавіўся галоўна

* Манахаў-базылянаў.

дэманалогіяй, кабалістыкай і г. п. Меў, як зарэкамендаваў мне яго Іван Іванавіч, у сябе „чарнакніжную бібліятэку“, якой нікому не паказваў і не даваў чытаць. Знаў ён яўрэйскую мову і любіў час ад часу пайсці ў жыдоўскую сінагогу падыскутаваць.

Вечарам прыбыло яшчэ двое.

Мясцовы полацкі мешчанін Грыгор N., маўклівы, сівавусы старац, які ўпарта гаварыў толькі па-беларуску, а часам прытвараўся, што не разумее некаторых слоў па-расійску, і па некалькі разоў перапытаўшы, паўтараў слова ў перакладзе на беларускую, з асаблівым на яго націскам. Мне яго зарэкамендавалі пад найменнем „Падземны Чалавек“, спецыяльнасцю яго было знанне розных легенд аб падзямельных хадах і дзівах, скрытых у іх...

І, урэшце, апошнім удзельнікам „Контэрфратэрніі“ быў сярэдніх гадоў вучыцель гарадской школы, які цікавіўся галоўна мясцовай гісторыяй да прыняцця хрысціянства крывічамі.

Пазнаёміўшыся, расселіся мы за сталом на выгодных, „клубных крэслах“, глыбокіх і мяккіх, з шырокімі поручамі. На стале вясёла шумеў самавар і красавалася бутэлька, запарушаная пылам і плесню, з водкай-старкай. На талерках панадна была параскладана ўсякага гатунку дымляніна: кумпячына, сальцэсона, каўбасы, якія не маюць роўных сабе ў свеце, калі бываюць прыгатаваны паводле старасвецкіх рэцэптаў рукамі беларускіх гаспадарчых кабет.

Пасля другой-трэцяй чаркі „Падземны Чалавек“ нахінуўся да мяне і пачаў даводзіць, што гара, на якой стаіць Верхні замак, — насыпная....

Гаспадар чарнакніжнай бібліятэкі вёў сваю тэму: „Нашы продкі перажылі стадыю высокай культуры. Дагэтуль сярод нашага простага народу, які паўтысячы лет ходзіць у чужым ярме, маюцца ўласныя назовы важнейшых нябесных знакаў. Напрыклад, гвязду Венеру дасягоння сяляне называюць Чагір, Вялікую Мядзведзіцу — Стажарамі, Плеяды — Сітцом, або Вуціным Гняздом, Арыгонаў пояс — Кігачамі; тры гвязды каля Млечнай Дарогі называюць Прахамі, або Жалезным Абручом, у галаве Млечнай Дарогі знаюць Касьбітаў (Касцоў), а саму называюць Вайсковым Станам...“»

Адбываецца ўсё гэта на кватэры ў археолага Івана Іванавіча, у якім няцяжка пазнаць «полацкага Нестара» Івана Далгова.

Апроч вусцішнаватых гісторый пра падземныя лабірынты ды развагі пра племя яцвягаў, на пасяджэнні вы пачулі б і неадменныя ў той час у любой адукаванай полацкай сябрыне дыскусіі наконт лёсу Сафійскага сабора. Думкі палачанаў падзяліліся: адны стаялі за поўнае аднаўленне найстаражытнейшай Сафіі з сямю вярхамі, другія — толькі за рэстаўрацыю сучаснага храма, пабудаванага «в изящном западном стиле». Далгоў належаў да гарачых прыхільнікаў другога праекта, аднак лічыў, што ў храме трэба зрабіць падземную царкву або капліцу, дзе можна было б убачыць муроўку старажытных сценаў і слупоў.

Там, каля Сафіі, вы, не забыўшыся заплаціць рамізніку сумленна заробленыя паўтара рубля, і выйдзеце з пралёткі.

Вы пераканаецеся, што полацкі педагог Зорын праўдзіва апісаў у сваёй кнізе занядбанне Верхняга замка. Але ў гэты блакітнанебы сонечны дзень пачуццё сораму і крыўды абміне вас.

У Запалоцці будуць дацвітаць сады. Над замчышчам і над высокай яшчэ Дзвіною будуць крыху прытомлена залівацца жаўрукі. Будзе хіліцца да небакраю сонца і канчацца нашае падарожжа ў часе.

І святая Сафія будзе, хоць і знявечаная (каторы ўжо раз!), але жывая. Як горад, як зялёнае Прыдзвінне. Як Беларуская зямля, што насуперак усім навалам зберагла сваю жывую душу.

Зберагла дзеля нашай будучыні.

СТО ДАТАЎ ПОЛАЦКАЙ МІНУЎШЧЫНЫ

V ст. н. э.	На тэрыторыі сучаснага Полацка ўжо жывуць людзі.
862	Першыя летапісныя звесткі пра Полацк.
865	Полацк ваюе з кіеўскімі князямі Аскольдам і Дзірам.
907, 911, 941, 944	Полацкія дружыны ўдзельнічаюць у паходах на Царгорад (Канстанцінопаль).
2-я палова X ст.	У Полацку княжыць Рагвалод. Узнікненне Полацкай дзяржавы.
Каля 980	«Крывавае вяселле» Уладзіміра з Рагнедай. Забойства Рагвалода і двух яго сыноў.
Каля 988	Замах Рагнеды на Уладзіміра. Высылка яе з княжычам Ізяславам на радзіму.
992	Заснаванне Полацкай епархіі.
1000	Смерць княгіні Рагнеды, у манастве Анастасіі.
1001	Смерць полацкага князя Ізяслава.
1003—1044	Княжанне Брачыслава Ізяславіча. Аднаўленне незалежнасці Полацкага княства.

1021	Паход князя Брачыслава на Ноўгарад і бітва на рацэ Судоме.
1029	Нарадзіўся князь Усяслаў Брачыславіч Чарадзей.
1044—1101	Княжанне Усяслава Чарадзея.
Паміж 1044—1066	Будаўніцтва Сафійскага сабора.
1066	Паход князя Усяслава на Ноўгарад.
3 сакавіка 1067	Бітва на Нямізе.
Ліпень 1067	Паланенне князя Усяслава з сынамі пад Оршай.
Верасень 1068	Кіяне вызваляюць Усяслава Чарадзея з вязніцы і абвяшчаюць яго вялікім князем кіеўскім.
Сакавік 1069	Усяслаў вяртаецца ў Полацк.
1078	Перамога палачанаў над войскам Уладзіміра Манамаха.
14 красавіка 1101	Памёр князь Усяслаў Чарадзей.
Каля 1104	Нарадзілася Еўфрасіння Полацкая.
1129	Высылка полацкіх князёў у Візантыю.
1132	Палачане выганяюць кіеўскага стаўленіка і садзяць на княжы пасад Васільку з роду Рагвалодавічаў.
1151	Полацкае веча высылае князя Рагвалода-Васіля і прызнае Расціслава Глебавіча.
Паміж 1152—1161	Дойлід Іаан і арцель полацкіх майстроў за 30 тыдняў будуюць царкву Спаса (Спаса-Еўфрасіннеўскую).
1157	Князёўна Сафія, дачка князя менскага і полацкага Валадара, выходзіць замуж за караля Даніі Вальдэмара I.
1158	Выгнанне палачанамі князя Расціслава і вяртанне Рагвалода-Васіля.

1161	Ювелір Лазар Богша стварае крыж Еўфрасінні Полацкай.
1167	Паломніцтва ігуменні Еўфрасінні ў Святыя Мясціны і яе смерць у Ерусаліме.
1186—1216	Княжанне вялікага князя полацкага Валодшы і яго барацьба з крыжакамі.
1187	Перанясенне мошчаў святой Еўфрасінні Полацкай з Ерусаліма ў Кіева-Пячорскую лаўру.
1239	Вянчанне полацкай князёўны Параскевы з Аляксандрам Яраславічам (Аляксандрам Неўскім).
1240	Удзел полацкай дружыны ў бітве са шведамі на Няве.
1242	Ваяры з Полацкай зямлі ўдзельнічаюць у разгроме нямецкіх рыцараў на Чудскім возеры.
1260	Палачане разам з продкамі літоўцаў, латышоў і эстонцаў разбілі крыжакоў каля возера Дурбэ.
1262	Веча запрашае ў Полацк князя Таўцівіла.
1307	Полацкая зямля ўваходзіць у Вялікае Княства Літоўскае.
1325—1399	Андрэй Альгердавіч, апошні полацкі князь.
1333, 1366, 1375, 1382, 1386	Паходы рыцараў Інфлянцкага (Лівонскага) ордэна на Полацкую зямлю.
1362	Войска вялікага князя Альгерда разграміла татараў у бітве на Сіняй Вадзе.
1380	Князь Андрэй Полацкі камандуе правым флангам маскоўскага войска ў Кулікоўскай бітве.
15 ліпеня 1410	Полацкі полк на чале з Іванам Нямірам бярэ ўдзел у Грунвальдскай бітве.

1422	Полацкія ваяры ідуць у Чэхію на дапамогу гусітам.
7 кастрычніка 1498	Горад атрымлівае прывілей на магдэбургскае права.
Каля 1490 — пасля 1551	Жыццё і дзейнасць Францішка Скарыны.
1504	Утварэнне Полацкага ваяводства.
1512	Скарына атрымлівае ў Падуанскім універсітэце навуковую ступень доктара медыцыны.
1513, 1515, 1518, 1519	Напады маскоўскіх войскаў на Полацк.
8 верасня 1514	Перамога над маскавітамі пад Оршай.
6 жніўня 1517	У Празе выходзіць «Псалтыр», першая беларуская друкаваная кніга.
1517—1519	Францішак Скарына выдае ў Празе на зразумелай народу мове 23 кнігі Бібліі.
Люты 1563	Полацк захоплены войскам Івана Жахлівага. Знішчэнне і вывад у палон полацкага жыхарства.
Люты 1564	Найвышэйшы гетман літоўскі Мікалай Радзівіл разграміў маскавітаў на рацэ Уле.
1569	Унія Вялікага Княства Літоўскага з Польшчай і ўтварэнне Рэчы Паспалітай.
Жнівень 1579	Войскі Сцяпана Батуры вызваляюць Полацк ад маскавітаў.
1581	Адкрыццё Полацкага езуіцкага калегіума.
1585	У Полацку створаны тэатр.
1588	Прыняты III Статут Вялікага Княства Літоўскага, які дзейнічаў у Прыдзвінні да 1831 года.
1596	Берасцейская царкоўная унія.
1623	Забойства полацкага уніяцкага арцыбіскупа Ясафата Кунцэвіча.

1629—1680	Жыццё і дзейнасць Сімяона Полацкага.
1633	Маскавіты захапілі і спалілі Полацк.
1654—1667	Горад захоплены царскім войскам. Вайна паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай, у гады якой загінуў кожны другі жыхар Беларусі.
Кастрычнік 1661	Разгром маскоўскага войска князя Хаванскага пад Кушлікамі.
1684—1762	Жыццё і дзейнасць полацкага уніяцкага арцыбіскупа Фларыяна Грабніцкага.
Чэрвень 1705	Пётр I з прыдворнымі забівае ў Сафійскім саборы уніяцкіх святароў.
Травень 1710	Перад адыходам з горада царскае войска ўзрывае храм святой Сафіі.
1738—1750	Адбудова уніяцкага Сафійскага сабора.
1738—1745	Будаўніцтва ў Полацку мураванага каталіцкага сабора святога Стэфана.
1740—1805	Жыццё і дзейнасць Габрыэля Грубэра.
1761—1779	Пабудова праваслаўнага Богаяўленскага сабора.
1772	Першы падзел Рэчы Паспалітай. Правабярэжная частка Полацка і Полацкага ваяводства захопленая Расійскай імперыяй.
1776	Утварэнне Полацкай губерні.
1780	Полацк робіцца сталіцаю забароненага рымскім папам ордэна езуітаў.
Травень 1780	Візіт у Полацк імператрыцы Кацярыны II.
1787	У Полацкім езуіцкім калегіуме адчыненыя музей і карцінная галерэя.
1787—1820	Дзейнасць полацкага выдавецтва, дзе выйшла болей за паўтысячы кніг на дзесяці мовах.
1793	Другі падзел Рэчы Паспалітай. Расія захапіла левабярэжную частку Полацкага ваяводства.

1794	Паўстанне на чале з Тадэвушам Касцюшкам.
1794(?)—1851	Жыццё і дзейнасць Яна Баршчэўскага.
1806	Адчыненая Полацкая уніяцкая духоўная семінарыя.
1810—1885	Жыццё і дзейнасць мастака Івана Хруцкага.
10 чэрвеня 1812	Адкрыццё Полацкай акадэміі, якая мела правы універсітэта.
Ліпень 1812	Полацк занялі войскі французскага маршала Удзіно.
7—8 кастрычніка 1812	Штурм і ўзяцце горада расійскімі войскамі генерала Вітгенштэйна.
1818—1820	Выходзіў ілюстраваны літаратурна-навуковы часопіс «Месячнік Полацкі».
1820	Царскі ўказ пра закрыццё Полацкай акадэміі.
1822—1830	Дзейнасць Полацкага піярскага ліцэя.
1823	Паліцыя раскрыла ў піярскім ліцэі падпольную арганізацыю.
1830—1831	Нацыянальна-вызваленчае паўстанне ў Беларусі, Літве і Польшчы.
1835	Адкрыццё Полацкага кадэцкага корпуса.
1839	Царкоўны сабор у Полацку прымае акт аб ліквідацыі уніі.
1840	Забарона ўжываць назву «Беларусь» у афіцыйных дакументах.
1850	У Полацку адкрыты помнік воінам 1812 года.
1863	Паўстанне Кастуся Каліноўскага.
1866	Праз горад прайшла Рыга-Арлоўская чыгунка.
1872	Адкрыццё Полацкай настаўніцкай семінарыі.

1875	Выбары першай гарадской думы.
Кастрычнік 1905	Агульная забастоўка, маніфестацыі і баі на полацкіх вуліцах.
1906	У горадзе адчынены першы кінатэатр.
Красавік — травень 1910	Вяртанне з Кіева ў Полацк мошчаў найпадобнейшай Еўфрасінні.
Верасень 1910	Гастролі ў Полацку першага прафесійнага беларускага тэатра Ігната Буйніцкага.
1912	Адчынілася гарадская публічная бібліятэка.
1913	Дала ток першая полацкая электрастанцыя.
1915	У горадзе з'явіўся першы аўтамабіль. Адкрыццё ў Полацку беларускай кнігарні.
5 чэрвеня (23 траўня ст. ст.)	Дзень памяці святой Еўфрасінні Полацкай, нябеснай апякункі горада і ўсёй Беларускай зямлі.

ПАКАЗНІК ІМЁНАЎ

А

Абаленскі-Аўчынін, князь 230
Абухаў Мікалай, афіцэр 481
Авакум, пратапоп, пісьменнік 304, 305, 306
Авідзій, антычны паэт 12, 207, 211, 407
Агароў Мікалай, паэт, рэвалюцыянер 480
Агінскі Марцыян, кашталян віцебскі 333
Агінскі Міхал Клеафас, кампазітар 362
Агнея, персанаж беларускай міфалогіі 32
Адам, біблейны персанаж 155
Адам, полацкі святы 238, 261
Адвернік Маргарыта, жонка Ф. Скарыны 223
Адоеўскі Аляксандр, паэт 370
Акіншэвіч Леў, гісторык 162
Акіра Прамудры, персанаж рыцарскага рамана 92
Алег Канстанцінавіч (Раманаў), князь, полацкі кадэт 470, 471, 527
Алег, князь кіеўскі 39
Алексяевіч Фёдар, полацкі мешчанін 278, 279
Алена, князёўна, дачка Івана III Васілевіча 155,186
Альберт, біскуп 147, 150—154, 156, 158
Альбрэхт Брандэнбургскі, герцаг 223
Альгерд, вялікі князь 166, 167, 185
Альтшулер Аляксандр (Альтуці), спявак, рэжысёр 508
Аляксандр I, расійскі імператар 377, 432, 520

Аляксандр II, расійскі імператар 130, 393, 461, 491, 520, 522
Аляксандр III, расійскі імператар 130, 520
Аляксандр IV, папа рымскі 116
Аляксандр Вюртэмбергскі, генерал-губернатар 434
Аляксандр, вялікі князь і кароль 186, 196
Аляксандр, казанскі цар 232
Аляксандр Македонскі, палкаводзец 92, 200
Аляксандр Яраславіч Неўскі, князь 112, 145, 158, 159, 164, 171
Аляксееў Леанід, гісторык 108, 122
Аляксееў Самуіл, гравёр 358
Аляксей, святы 96
Аляксей (Аляксеевіч), царэвіч 305
Аляксей I Камнін, візантыйскі імператар 76, 89, 98
Аляксей Міхайлавіч (Цішайшы), цар 104, 284, 285, 287, 288, 290—292, 298, 299, 301, 313, 403
Аляхновіч Глеб, авіятар, выхаванец Полацкага кадэцкага корпуса 478
Амальрых I, кароль 127
Амартол Георгі, антычны пісьменнік 96
Амел Геранім, магістр 213
Анджыяліні Каятан, прафесар Полацкага калегіума 425, 426, 434
Андрусішын Багдан (Данчык), спявак 139
Андрыёлі Міхал Эльвіра, мастак 463
Андрэеў Іван, полацкі майстар 291
Андрэеў Івашка, полацкі мешчанін 288
Андрэеў Міхаіл, палачанін 255, 256
Андрэеў Сценька, стралец 289
Андрэй, святы 469
Андрэй Альгердавіч Полацкі, князь 166—169
Анкудовіч Юзаф, полацкі святар 320, 321
Аношка Ян, паэт 504
Антоні, святы 210
Антоні Пячэрскі, багаслоў 69
Анчуцін Канстанцін, дырэктар Полацкага кадэцкага корпуса 470
Апалон Радоскі, антычны паэт 12
Апалонія, віцебская мяшчанка 281
Ардын-Нашчокін, баярын 303
Аркецы, папскі нунцый 423, 424
Арловы, дваранскі род 333, 366
Арлоў, генерал-ад'ютант 460
Арлоў А., полацкі лекар 539

Арлоў Арцём, дзед аўтара 366
Арлоў Рыгор, граф 336
Арол П., палачанін 536
Арсені, епіскап полацкі 235
Арсеннева Наталля, паэтэса 228
Арсеньев, літаратурны персанаж 530
Артаксеркс, персідскі цар 312
Архангельскі, хормайстар 475, 538
Арыстоцель, антычны філосаф 98, 200, 208, 211, 308, 408
Арэст, магілёўскі ігумен 323
Арэўс Фёдар, дырэктар Полацкага кадэцкага корпуса 460
Аскольд, князь кіеўскі 37
Астаф'еў Сцяпан, полацкі майстар 291
Астрожскі (Острожский) Канстанцін, палкаводзец 163, 180
Астрожскі (Острожский) Канстанцін Канстанцінавіч, магнат 131, 196, 246
Астроўскі Аляксандр, пісьменнік 480
Атыла, кароль, персанаж рыцарскага рамана 200
Атыла, правадыр гунаў 8
Аўгіння, бабуля аўтара 30
Аўгуст, рымскі імператар 155, 178, 242, 414
Аўгуст II, вялікі князь і кароль 317, 319, 322, 339
Аўгуст III, вялікі князь і кароль 337, 339—341
Аўраамі, пісьменнік 306
Аўсень, персанаж беларускай міфалогіі 14
Афанасьеў Аляксандр, гісторык, фальклярыст 28
Афіна, антычная багіня 408
Афрадыта, антычная багіня 408
Ахматовіч, вайсковец 396
Ахундаў Мірза Фаталі, пісьменнік 449

Б

Баболя Андрэй, святы 137, 255, 289, 431
Бабушкін Іван, рэвалюцыянер 526
Бава, персанаж рыцарскага рамана 200
Багдановіч Іван, студэнт з Полацка 206
Багдановіч Максім, паэт 98, 271, 482
Багдановіч Сяргей, супрацоўнік КДБ 119, 120
Базілеўскі Павел, афіцэр 469
Байран, паэт 368
Бакаеў, полацкі купец 532, 542
Балінскі Міхал, гісторык, публіцыст 487
Баліцкі Антон, дзяржаўны дзеяч 117

Баляслаў, польскі кароль 69
Банафардэ Францэска, каралеўскі садоўнік 225
Барадулін Рыгор, паэт 501
Бараташвілі Нікалоз, паэт 449
Баркулаб, шляхціч 195
Барташэвіч, прыёр 456
Баршчэўскі Ян, пісьменнік 384, 418, 419, 440, 451, 453, 495, 504, 521
Барызон Барталамео, магістр 213, 215
Барыс, святы 51, 87, 107, 135, 264, 419
Барыс Усяславіч (Барыс-Рагвалод), князь полацкі 85—87, 100, 103
Барыска, полацкі князевіч 151, 157, 158
Батура Сцяпан (Баторы Стэфан), вялікі князь і кароль 104, 115, 187, 244—251, 257, 258, 264, 265, 280, 330, 350, 400, 401, 403, 406
Батый, мангольскі хан 86, 104
Баўр, генерал-інжынер 349
Бахус, антычны бог 342
Башняк Аляксандр, навуковец, шпіён 355, 392
Баян, легендарны пясняр 84
Без-Карніловіч Міхаіл, гісторык 33, 389, 498, 507, 511
Бекбулат, казанскі царэвіч 232
Бекеш Каспар, палітычны дзеяч, філосаф 246—248
Белабог, персанаж беларускай міфалогіі 15
Белікові Людвік, полацкі павятовы маршалак 371
Белікові, полацкія шляхцічы 419
Белінсгаўзен Ф., мараплавец 394
Бельскі Казімір, рэктар Полацкага калегіума 319
Бельскі Марцін, храніст 246
Белямук Міхась, гісторык 138
Бен-Іягуда Эліэзер (Перэльман), адраджальнік іўрыту 508
Бенкендорф А., кіраўнік корпуса жандараў 447, 448
Бенядыкт XIII, папа рымскі 329
Бенядыкт XIV (Ламберціні), папа рымскі 329
Берагіні, персанажы беларускай міфалогіі 13
Бермант, полацкі фатограф 539
Бернштэйн, полацкі фатограф 539
Бертальд, біскуп 146
Бжазоўскі Раймунд, рэктар Полацкай акадэміі 442
Бжазоўскі Тадэвуш, генерал ордэна езуітаў 431—433, 442
Бінг Р., інжынер 283
Біруля, вайсковец 244

Бітэль Пятро, перакладчык 450
Богша Лазар, полацкі ювелір 4, 112, 114, 115, 117, 118, 122, 133, 140, 171, 190
Бой, персанаж беларускай міфалогіі 496
Бондар Таіса, пісьменніца 48
Бондыраў, полацкі павятовы маршалак 532
Боняк Шелудяк, палавецкі хан 88
Борджыа Францыск, святы 414
Борх Міхал, гісторык, літаратар 503
Брадовіч, выкладчык Полацкага ліцэя 447
Брам Міхал, гімназіст 448, 449
Браўн Джон, лейб-медык 443
Браўн Джордж (Юзаф), бібліёграф, выхаванец Полацкай акадэміі 443, 444
Брачыслаў, князь полацкі 158, 164
Брачыслаў Ізяславіч, князь полацкі 53—59, 64, 84, 192
Броўка Цімох, полацкі купец 266
Брунэр, магістр 452
Брыкун Базыль, полацкі чараўнік 197
Бугрэ, гувернёр 357
Будзіловіч Аляксандр, рэвалюцыянер, выпускнік Полацкай духоўнай семінарыі 467
Будзімір, персанаж беларускай міфалогіі 496
Будны Сымон, філосаф, пісьменнік 163, 195, 204, 401
Бýйла Канстанцыя, паэтэса 542
Буйніцкі Алейзі, полацкі шляхціч, паўстанец 1831 г. 486
Буйніцкі Ігнат, тэатральны дзеяч 545
Буйніцкі Пятро, полацкі земскі суддзя 421
Булгакі, полацкія шляхцічы 422
Бунакоў Васіль, генерал-маёр 469
Буниковский Симеон, шляхціч 531
Бунін Іван, пісьменнік 500, 530, 531
Буніч Ігар, гісторык 325
Бурцавы, полацкія шляхцічы 237
Бутовічы, полацкія шляхцічы 422
Бучынскі Вінцэнт, філосаф, прафесар Полацкай акадэміі 436, 443
Бучынскі Георгі, полацкі шляхціч 402
Бушкоўскі Аляксандр, афіцэр 461

Быкоўскі, полацкі шляхціч 244
Бэкан Фрэнсіс, філосаф 400
Бяганскі Міхаіл, полацкі шляхціч 421
Бялевічы, полацкія шляхцічы 422
Бялыніцкі-Біруля, мастак 244
Бянбноўскі Ксаверы, полацкі шляхціч 524
Бястужаў-Марлінскі Аляксандр, пісьменнік 493

В

Вадзіл, полацкі баярын 74
Вайцахоўскі Максім, педагог, прафесар Полацкага калегіума 417
Валадар Глебавіч, князь з роду Рагвалодавічаў 90, 123, 124
Валенрод, князь 174
Валовіч Астах, дзяржаўны дзеяч 239, 401
Валовіч Рыгор, стараста слонімскі 188
Валодша (Вальдэмар, Уладзімір), князь полацкі 143—151, 154—158
Валынскі Пётр, ваявода 248
Вальдэмар І, дацкі кароль 90
Валькоўскі Базыль, полацкі шляхціч 421
Вальтэр, пісьменнік, філосаф 336, 356, 357, 400
Ванга, экстрасэнс 119
Ванькович Валенці, мастак, выхаванец Полацкага калегіума 417, 438, 440
Варанцоў, князь, мецэнат 449
Варгін, персанаж беларускай міфалогіі 496
Варлаам, полацкі манах 290
Варышка, палачанін 62
Васілевіч Васіль, полацкі мешчанін 277
Васілевіч Пятро, полацкі мешчанін 277
Васілеўскі Даніла (А. Вітэнь, Д. Шчыры, М. Дабраведаўскі), гісторык, краязнаўца, выпускнік Полацкай настаўніцкай семінарыі 521
Васілеўскія, полацкія шляхцічы 422
Васіль, князь з роду Рагвалодавічаў 116
Васіль III, князь маскоўскі 115, 179, 180, 200, 204
Васіль-Воін, князь полацкі 166
Васіль Вялікі, багаслоў, святы 113, 264, 278, 280
Васіль (Лужынскі), архіепіскап полацкі 116
Васільеў, мастак 452
Васілька, князь полацкі 90, 123
Васняцоў В., мастак 137
Ваулін, дырэктар Полацкага кадэцкага корпуса 254, 478

Ваўжэцкі Тамаш, генерал, паўстанец 1794 г. 363
Ваяводзін І., магілёўскі камендант 120
Веер, вайсковец-найміт 258
Вельямінаў Мікіта, ваявода 286—288, 293
Венус (Венера), антычная багіня 418
Верашчагін, мастак 483
Вергілій, антычны паэт 211, 408, 412
Вердэн фон, генерал 318
Вержбаловіч Барыс, полацкі кадэт 476—479
Вікенцьеў В., гісторык 381, 393, 459, 466, 468, 474, 480, 486, 532
Вінцэсь са Слуцка, студэнт 212
Вінчэ Пол, скульптар 136, 138
Вісліцкі Ян, паэт 173
Вітаўт, вялікі князь 63, 169, 172—177, 184, 185, 205
Вітгенштэйн, генерал 378, 380, 381, 388—391, 393, 476
Віцень, вялікі князь 171
Віцьбіч Юрка, пісьменнік 134, 238
Вішнякоў, паручнік 452
Вішыцкія, полацкія шляхцічы 422
Война Аўгусцін, манах, полацкі архівіст 422
Война Кгабриель, пісар Вялікага Княства Літоўскага 195
Война Мацей, шляхціч 195
Войшалк, вялікі князь 165
Волквін, ордэнскі магістр 157
Волх Усяславіч, былінны герой 60
Вольга, княгіня кіеўская 41
Вольга, князёўна з роду Рагвалодавічаў 104, 127
Вольга Канстанцінаўна (Вольга), каралева Грэцыі 131, 480, 527
Воўк Навум, полацкі мешчанін 277
Вышань, персанаж беларускай міфалогіі 16
Вяземскі П., паэт 369
Вялес, персанаж беларускай міфалогіі 13, 16
Вярыга-Дарэўскі А., пісьменнік, паўстанец 1863 г. 506
Вярыгі-Дарэўскія, полацкія шляхцічы 202
Вятка, князь 8
Вячаслаў, князь з роду Рагвалодавічаў 125
Вячка, князь з роду Рагвалодавічаў 148, 150, 158

Г

Гаворскі Ксенафонт, гісторык 252, 370
Гаврилова Маринка, полацкая шляхцянка 287
Гагарын Іван, езуіт 441
Гагендорп, граф 387

Гадуноў, ваявода 180
Галавін Васіль, гараднічы 239
Галавіна А., княгіня 442
Галембёўскі Лукаш, літаратар 342
Галілей Галілео, вучоны 226
Галіцын А., дзяржаўны дзеяч 432, 441
Галіцына А., княгіня 442
Гамер, антычны паэт 12, 207
Гамільтон Марыя, прыдворная 325
Гамлет, літаратурны персанаж 346
Ганібал, палкаводзец 180
Ганна, грэцкая прынцэса 46
Ганна, каралева Францыі 127
Ганна, святая 190, 460, 501
Ганчарова Наталля, жонка А. Пушкіна 483
Гаранін Сяргей, гісторык 46
Гарацый, антычны паэт 408, 414, 415, 436, 437
Гардзіслава (Еўдакія), полацкая князёўна з роду Рагвалодавічаў 103, 107, 135, 140
Гарнастай, пісар 195
Гарошка Леў, гісторык 14, 138
Гарыня, персанаж беларускай міфалогіі 497
Гарыслава, *гл.* Рагнеда
Гасціловіч Хрысціна, шляхцянка 249
Гаўры, персанажы беларускай міфалогіі 496
Гаўрыіл, архангел 113
Гаштольд Альбрэхт, ваявода полацкі 181
Гаштольд Пётр, гетман 174
Гаштольд Пятро, ваявода полацкі 181
Гваніні Аляксандр, гісторык 167, 172, 181, 233, 236, 267
Гедымін, вялікі князь 166, 202
Гейдэнштэйн Рэйнгольд, храніст 241, 246, 250
Геліяс, персанаж антычнай міфалогіі 11
Генрых (Латвійскі), храніст 155, 157
Генрых I, французскі кароль 127
Георгі, святы 113, 469
Георгі з Забалоцця, студэнт 212
Герадот, антычны гісторык 207
Геранім Пражскі, царкоўны рэфарматар 175, 176
Герасім, мітрапаліт 177
Герберштэйн Зыгмунд, дыпламат, падарожнік 190
Гердзень, князь полацкі 165
Герцэн Аляксандр, пісьменнік, філосаф 372, 480
Гес Петэр, мастак 390
Гесіёд, антычны паэт 12, 408
Гесэ Андрэй, вайсковец-найміт 237
Гёлер, выдавец 540

Гіжыцкія, полацкія шляхцічы 402
Гізэль Інакенці, культурны і царкоўны дзеяч 296
Гіндзін З., полацкі прадпрымальнік 510
Глагоўскі Ян, прафесар 211
Гласковічы, полацкія шляхцічы 422
Глаўбіц Ян, дойлід 326, 328
Глеб, князь полацкі 184
Глеб, полацкі князевіч 85, 157
Глеб, святы 51, 87, 107, 135, 264, 419
Глеб Усяславіч, князь менскі 88
Глінскі, полацкі шляхціч 402
Глінскі Міхал, князь, палкаводзец 170
Глоба Павел, астролаг 199, 200
Глухея, персанаж беларускай міфалогіі 32
Глушкоў Сяргей, полацкі краязнавец 524
Глушкоў Уладзімір, полацкі краязнавец 524
Глябовіч Станіслаў, ваявода полацкі 181
Глябовіч Ян, ваяводзіч віленскі 235
Глябовіч Ян, кашталян менскі 246
Глябовіч Ян Юр'евіч, ваявода полацкі 181
Глядзея, персанаж беларускай міфалогіі 32
Гнядоўскі Н., полацкі лекар 539
Гняцея, персанаж беларускай міфалогіі 32
Говард Р., інжынер 283
Гогаль, пісьменнік 480
Голубеў Ігар, скульптар 140
Гольдзін, полацкі купец 532
Горкі М., пісьменнік 530
Гофеншэфер, полацкі выдавец 540, 542
Грабніцкі, губернскі маршалак 465
Грабніцкі Отан, полацкі шляхціч, паўстанец 1863 г. 465, 466, 506
Грабніцкі С., полацкі маршалак 358
Грабніцкі Фларыян, архіепіскап полацкі 319, 326, 327, 329, 330, 332, 414
Грамавіца, персанаж беларускай міфалогіі 14
Грибачев, гімназіст 448
Григорий Герман, архіепіскап полацкі 268
Грубэр Габрыэль, вучоны, энцыклапедыст, мастак, архітэктар, генерал ордэна езуітаў 427—431, 443, 446
Грудзея, персанаж беларускай міфалогіі 32

Грушвіцкі, полацкі кадэт 478
Грыгор'еў Васіль, полацкі майстар 291
Грыгор'еў Фяклістка, полацкі майстар 291
Грыгоры, епіскап полацкі 184
Грыгоры X, папа рымскі 137
Грыгоры Багаслоў, святы 113
Грын Аляксандр, пісьменнік 466
Грыневіч Антон, кампазітар 506
Грынеўскі Стэфан, шляхціч 466
Грынявіцкі Ігнат, рэвалюцыянер 393
Губа Ігнат, мешчанін 195
Ґуба Якуб, полацкі шляхціч 402
Ґумілёў Леў, гісторык, этнограф 75
Гус Ян, царкоўны рэфарматар 175
Ґусоўскі Мікола, паэт 186
Густаў, бацька шведскага караля Юхана 232
Гутэн Ульрых фон, філосаф 207
Гутэнберг Ёган, пачынальнік кнігадрукавання 208, 215
Ґушчы, полацкія шляхцічы 402

Д

Дабашынскі Восіп, полацкі шляхціч 447
Дабрадзея (Зоя) Усяславўна, легендарная дачка Усяслава Чарадзея 89
Дабрыня, ваявода 41, 42, 49, 67
Давід, цар юдзейскі 213
Давойна Станіслаў, ваявода полацкі 181, 234—236, 243
Давыд, князь, брат Еўфрасінні Полацкай 127, 128
Давыд, князь віцебскі 124
Давыд, палачанін 62
Давыд Усяславіч, князь полацкі 85, 88
Дажбог, персанаж беларускай міфалогіі 13—15, 27, 34
Далгоў Іван Іванавіч, полацкі краязнавец 533, 534, 544, 547—549
Далёў Івашка, полацкі майстар 288
Дамброўскі Эдуард, афіцэр 481
Дамброўскі Ян, генерал 375
Дамброўскі Яраслаў, рэвалюцыянер 480
Дамейка Ігнат, навуковец 447
Дамінік, полацкі святы 238, 261
Данатэла, скульптар 213
Данііл, мітрапаліт 204
Данііл, святы прарок 217
Данілаў Трафім, майстар-беларус 307
Данилов, полацкі камендант 486

Дарагастайскі Мікалай, ваявода полацкі 246, 258, 401, 402, 406
Дарэці I., мастак 430
Даўгерут, князь 152, 156, 157
Даўмонт, князь 165
Джота, мастак 213
Джэферсан Томас, палітык 466
Дзержынскі Францішак, педагог, тэолаг, выкладчык Полацкай акадэміі 444
Дзержынскія-Ястрабцы, шляхецкі род 444
Дзідро, пісьменнік, філосаф 336
Дзімітры, святы 113, 114, 135, 264
Дзімянштэйн, полацкі купец 532
Дзір, князь кіеўскі 37
Дзмітры Данскі, князь маскоўскі 167, 168
Дзюрэр, мастак і гравёр 225
Дзянікін А., военачальнік 473, 479
Дзянніца, персанаж беларускай міфалогіі 13
Дзяржавін, пісьменнік 483
Длугаш Ян, гісторык 56, 174
Дмахоўскі Генрык, скульптар, паўстанец 1831 і 1863 гг. 466
Доў Джордж, мастак 523
Доўтірд Анёл, філосаф 446
Доўнар-Запольскі Мітрафан, гісторык 192
Драгавіт (Дрыгавіт), легендарны князь 8
Драздовіч Язэп, мастак 542
Другавіна Міхал, полацкі пісар 281
Друцкі-Сакалінскі Юры, князь 260
Дубіна, персанаж беларускай міфалогіі 497
Дубровін Мікалай, гісторык 481
Дуброўскі Міхаіл, полацкі святар 117, 520
Дунін-Марцінкевіч Вінцук, пісьменнік, паўстанец 1863 г. 163, 505, 506, 541
Дурава Надзея, афіцэр 293
Дуравы, *гл.* Тураўскія
Дытрык Бернскі, герой ісландскай сагі 7
Дыяген, антычны філосаф 312
Дыянісі, епіскап полацкі 127
Дыянісі Арэапагіт, тэолаг 250
Дэйніс Іван, полацкі краязнавец 253, 254, 542
Дэкарт, філосаф 400
Дэмасфен, антычны красамоўца 408
Дзям'ян, святы 264

Е

Ева, біблейны персанаж 155
Елістратаў, капітан 452

Елчанінаў Георгі, дырэктар Полацкага кадэцкага корпуса 470
Еляўферыя (Новікава), полацкая ігуменния 105
Ермаловіч Мікола, гісторык 8, 9, 40, 44, 87, 144, 161
Есіпава Матронка, полацкая мяшчанка 286
Есман, полацкі лянтвойт 278
Еўдакія, *гл.* Гардзіслава
Еўпраксія, *гл.* Звеніслава
Еўпраксія, полацкая княгіня 165
Еўрыпід, драматург 436
Еўфрасіння Александрыйская, святая 94, 113
Еўфрасіння Полацкая, святая 4, 5, 51, 69, 90—112, 114—125, 127, 128, 130—141, 143, 152, 158, 171, 201, 251, 280, 301, 328, 352, 378, 453, 477, 480, 501, 503, 520, 527, 528, 530, 539, 541, 545
Ешманы, полацкія шляхцічы 235

Ж

Жаба, графіня 425
Жаба Валяр'ян, кашталян полацкі 488
Жаба Тадэуш, ваявода полацкі 359
Жаброўскі, полацкі шляхціч 387
Жаброўскі Тадэвуш, архітэктар, прафесар Полацкага калегіума 417
Жабы, полацкія шляхцічы 422
Жазэфіна, французская імператрыца 503
Жахоўскі Цыпрыян, мітрапаліт 278
Жля, персанаж беларускай міфалогіі 31
Жук Францішак, полацкі камендант 257, 401
Жукоўскі Васіль, паэт 379
Журба Янка, паэт, выпускнік Полацкай настаўніцкай семінарыі 521
Журягович Воинег, палачанін 84
Жыва, персанаж беларускай міфалогіі 14, 31
Жыгімонт Аўгуст, вялікі князь і кароль 188, 203, 229, 232, 235, 242, 263
Жыгімонт Ваза, вялікі князь і кароль 268, 276, 277
Жыгімонт Казіміравіч, вялікі князь 181
Жыгімонт Карыбутавіч, палкаводзец 176
Жыгімонт Кейстутавіч, вялікі князь 177
Жыгімонт Стары, вялікі князь і кароль 223

Жыдовін Лявон, лекар 205
Жыжаль, персанаж беларускай міфалогіі 13, 15, 25
Жыркевіч А., генерал 451
Жыромскі, ваявода 289
Жыцень, персанаж беларускай міфалогіі 13, 16, 24
Жэгота, літаратурны персанаж 447

З

Завальня, шляхціч, літаратурны персанаж 418, 420, 451, 453, 495, 503
Завеі, персанажы беларускай міфалогіі 14
Зайкоўскі Канстанцін, вікарый полацкі 320, 321
Залатарэнка, казацкі атаман 298
Замойскі Ян, канцлер 246
Замыцкі Васіль, гараднічы 239
Зан Тамаш, паэт 504
Зарэцкі Міхась, пісьменнік 48
Засекін, ваявода 180
Захараў І., мастак 499, 503, 512
Заяц Юры, гісторык 48
Збаражскі Сцяпан, ваявода 246
Звеніслава (Еўпраксія), князёўна з роду Рагвалодавічаў 103, 127, 128, 140
Зелядніцкі Мікола, полацкі бурмістр 266
Зеўс, персанаж антычнай міфалогіі 12
Зігфрыдэн І., архітэктар 352
Зізані Лаўрэн, пісьменнік, педагог 163, 195
Зізані Стафан, пісьменнік 196
Зіноўеў Іван, полацкі шляхціч 186
Змей Гарыныч, персанаж беларускай міфалогіі 25
Зніч, персанаж беларускай міфалогіі 31, 35
Зорын Мікалай Іванавіч, полацкі краязнавец 540, 549
Зотаў, афіцэр 389
Зотаў Мікіта, дзяк 305
Зюзя, персанаж беларускай міфалогіі 14
Зяновіч Юры, кашталян полацкі 246

І

Іаакім, святы 190
Іаан, апостал 113
Іаан, візантыйскі імператар 89
Іаан, палачанін, прыдворны князя Уладзіміра Святаславіча 46
Іаан, полацкі дойлід 4, 107, 108, 112, 140, 528
Іаан, царэвіч 238
Іаан Залатаслоў, пісьменнік, багаслоў 95, 100, 113
Іаан Хрысціцель (Іаан Прадцеча, Ян Хрысціцель) 20, 50, 52, 181, 264, 368, 406
Ібак, казанскі царэвіч 232

Іван, князь, сын Андрэя Полацкага 169
Іван, полацкі святар 286
Іван, студэнт з Полацка 206, 208
Іван IV Васілевіч Жахлівы (Іван Грозны), маскоўскі цар 104, 112, 115, 181, 187, 229—232, 235, 236, 238, 240—242, 244, 247, 251, 260, 396, 400
Іван Каліта, князь маскоўскі 166
Іван Красны, князь маскоўскі 166
Іванаў Асташка, стралец 286
Іванаў Даніла, майстар-беларус 307
Іванаў Івашка, прыдворны акцёр 307
Іванаў Рыгор, полацкі майстар 291
Іванаў Цітко, полацкі мешчанін 287
Іваніч Марка, палачанін 234
Іваноўскі Вацлаў, палітычны дзеяч 482
Иван полоняник полоцкий 237
Ігар, князь кіеўскі 40, 41, 69
Ігар Святаславіч, князь 150
Ігнатовіч Іаан, полацкі святар 371
Іжота, персанаж рыцарскага рамана 200
Ізенбек, афіцэр 16
Ізяслаў, князь кіеўскі 61, 64, 66—71, 88, 112
Ізяслаў, князь полацкі 36, 44—47, 51, 54, 58, 63, 96
Ілля, епіскап полацкі 100
Інгульф, легендарны вараг 48, 49
Індыкаплоў Касма, падарожнік, географ 97
Ірад, цар юдзейскі 332
Ісакі, іераманах 306
Італ Іаан, філосаф 98
Ірдан Л., палачанка 539
Іяўлевіч Ігнат, паэт, полацкі архімандрыт 287, 288, 292, 298, 302

К

Каганец Карусь, пісьменнік 541, 545
Кадук, персанаж беларускай міфалогіі 33
Казельскі, вайсковец 395
Казімір, святы 137, 419, 421
Казімір IV Ягелончык, вялікі князь і кароль 137, 185, 186, 191, 206, 208
Казьяніна Люба, полацкая гімназістка 532
Кайбула, казанскі царэвіч 232
Кайгародаў Дзмітры, прыродазнавец 481
Какорка Марцін, полацкі шляхціч 196
Каліноўская Лідзія, мастачка 138

Каліноўскі Кастусь (Яська-гаспадар з-пад Вільні), кіраўнік паўстання 1863—1864 гг. 130, 163, 271, 462, 465, 485, 491, 492
Каліст, епіскап полацкі 289, 301, 302
Калубовіч Аўген, гісторык 208
Кальбячынскі Феафан, полацкі прапаведнік 320
Кальвін Жан, царкоўны рэфарматар 429
Каляда, персанаж беларускай міфалогіі 13, 18, 52
Каменскі-Длужык Адам, шляхціч 293
Камісаржэўская, актрыса 538
Камніны, візантыйская імператарская дынастыя 76
Кандратовіч Мялеці, полацкі святар 320
Кандраценка Раман, военачальнік, выхаванец Полацкай вайсковай гімназіі 472—474, 480
Каніцкі, полацкі шляхціч 402
Канстанцін, князь полацкі 155, 165
Канстанцін Канстанцінавіч, *гл.* Раманаў Канстанцін
Капейкін, полацкі купец 532
Капернік Мікалай, астраном 211, 226, 296
Капусцін Сава, полацкі манах, паэт 299
Карамзін М., гісторык 47, 180, 232, 483
Караткевіч Уладзімір, пісьменнік 37, 270, 338, 481, 502
Каратынскі Вінцэсь, паэт 506
Карачун, персанаж беларускай міфалогіі 14, 33
Карваял Тэнорыо дэ, мільянер, полацкі езуіт 425
Карл XII, шведскі кароль 318
Карна, персанаж беларускай міфалогіі 31
Каро Францішак, рэктар Полацкага калегіума 424, 427
Карыцкі Караль Фларыян, педагог, рэлігійны дзеяч, выкладчык Полацкага калегіума 417
Карыцкі Міхал, паэт 415, 436
Касінскі Б., будаўнік 326
Касовіч Каятан, вучоны 448, 449
Касой Феадосі, вальнадумец 203
Каспарыні Адам Дамінік, арганны майстар 403
Кастамараў М., гісторык 230
Касцюшка Тадэвуш, кіраўнік паўстання 361—363, 378, 441, 446, 466, 485, 493, 524
Катэбрынг Язэп, прапаведнік, полацкі езуіт 423
Каханоўскі Ян, паэт 207, 226, 436

Кахоўскі, генерал-маёр 354
Кацёл Міхал, падскарбі 332
Кацнельсон, полацкі прадпрымальнік 532
Кацярына II, расійская імператрыца 333, 335, 336, 340—342, 344, 346—348, 352, 357, 359, 360, 366, 368—370, 420, 422—424, 429, 434
Кашкурэвіч Арлен, мастак 140
Кашчэй, персанаж беларускай міфалогіі 33
Квіен Міхал, мовазнавец, прафесар Полацкага калегіума 429
Кепен, павятовы вайсковы начальнік 472
Кізікоўскі Якуб, полацкі архімандрыт 321
Кіновіч Павел, дырэктар Полацкага кадэцкага корпуса 461
Кіпель Вітаўт, гісторык, бібліёграф 226, 416, 444
Кіпель Зора, літаратуразнавец, бібліёграф 226
Кіпрыян, епіскап 248
Кіркор Адам, гісторык 33, 185, 506
Кірпічовы, полацкія дваране 481
Кірпічоў Віктар, навуковец 481
Кірпічоў Канстанцін, навуковец 481
Кірпічоў Леў, навуковец 481
Кірпічоў Міхаіл, навуковец 481
Кірпічоў Ніл, навуковец 481
Кірыла, славянскі асветнік 96, 250, 251
Кірыла Тураўскі, царкоўны дзеяч, пісьменнік 100, 136, 311
Кірыяна, князёўна з роду Рагвалодавічаў 104, 127
Кішка Пятро Станіслававіч, ваявода полацкі 181
Кішка Ян, дзяржаўны дзеяч 195
Клібневіч Даніэль, полацкі бурмістр 266
Клімент XIV, папа рымскі 421, 422
Клімент Смаляціч, царкоўны дзеяч, пісьменнік 98, 100
Клінтан Біл, прэзідэнт ЗША 445
Кліо, муза гісторыі 357, 420
Ключэўскі Васіль, гісторык 206, 230, 325
Клячко, полацкі прадпрымальнік 532
Кміта-Чарнабыльскі Ф., ваявода 243
Кміты-Чарнабыльскія, шляхецкі род 294
Кміціц Самуэль, аршанскі войт 294

Кнышэвіч Якуб, полацкі рэгент 320
Князьнін Францішак, пісьменнік 416
Кокля Иван, полацкі спявак 292
Кон, персанаж беларускай міфалогіі 15
Конан Уладзімір, філосаф 9, 373
Кондру Якуб, музыказнавец, прафесар Полацкай акадэміі 436
Конрад, літаратурны персанаж 447, 506
Копша, персанаж беларускай міфалогіі 15
Копысь, палачанін 62
Корсак, казак 237
Корсак, полацкі баярын 201
Корсак Антон, полацкі шляхціч, паўстанец 1831 г. 486
Корсак Баркулаб Іванавіч, полацкі шляхціч 202
Корсак Тадэвуш, полацкі шляхціч, паўстанец 1831 г. 362
Корсак Язэп, полацкі шляхціч, паўстанец 1831 г. 486
Корсакаў, генерал 467
Корсакаў, дваранін 336
Корсакі, полацкі шляхецкі род 235, 237, 264, 422
Корф, полацкі губернскі маршалак 344, 359
Корытц, полацкі купец 546
Косаў Сільвестр, архіепіскап 278
Костылеў В., пісьменнік 230
Коц, полацкі прадпрымальнік 532
Красіцкі Ігнацы, паэт 342
Краснова Марыя, палачанка 43
Краўскопф, выдавец 540
Краўчанка Пётр, палітык 118
Крачкоўскі Юльян, этнограф, дырэктар Полацкай настаўніцкай семінарыі 520
Крук Раман, полацкі шляхціч 421
Крыве-Крывейта, паганскі вяшчун 11
Крылоў, пісьменнік 458
Крыў, легендарны князь 8
Крышань, персанаж беларускай міфалогіі 16
Крэйц Юрыс, журналіст, выпускнік Полацкай настаўніцкай семінарыі 521
Крэчэўскі Пётра, палітык, гісторык 48
Ксаверы, святы 101, 414, 419
Кубраўцова Вера, мастачка 138
Кузьма, святы 264
Кузьміч Мікола, ювелір 121, 122
Кульнеў Якаў, генерал 259, 379, 380, 520

Кульчыцкі Баляслаў, паўстанец 1863 г. 466
Куляшоў Аркадзь, паэт 300
Кунцэвіч Ясафат, арцыбіскуп полацкі 267—269, 272—275, 277, 278, 280, 281, 284, 319—321, 329, 414
Купала, персанаж беларускай міфалогіі 13, 20, 21, 52
Купала Янка, паэт 48, 535, 536, 541, 542
Куракін, баярын 290
Курбатовіч, полацкі радца 266
Курбскі Андрэй, князь 229, 231, 243, 244
Куртыус (Курта, Курчэўскі), выкладчык Полацкага калегіума 417
Курчэевы, полацкія шляхцічы 237
Кутневіч Мікалай, палкоўнік 469
Кутузаў, военачальнік 388
Кяйноўскі Уладзіслаў, перакладчык 443
Кярсноўскі, полацкі шляхціч 402

Л

Лавуазье, навуковец 296
Лада, персанаж беларускай міфалогіі 13, 23, 52
Лада-Заблоцкі Тадэвуш, паэт 448—450
Лаёла, рэлігійны дзеяч 400, 409, 419, 439
Лазараў М., мараплавец 394
Ламаносаў Міхайла, навуковец 274, 296, 306, 311, 356
Ламберціні, *гл.* Бенядыкт XIV
Ламея, персанаж беларускай міфалогіі 32
Ландсбергіс Вітаўтас, палітык 174
Ланской, прыдворны 346
Лапацінскі, граф 360
Ларынгхофен Ёган фон, ордэнскі магістр 201
Ласенка Антон, мастак 48
Ластоўскі Вацлаў, палітык, гісторык, пісьменнік 9, 10, 78, 117, 176, 251, 271, 281, 396, 488, 501, 547
Лаўксмін Жыгімонт, красамоўца, прафесар Полацкага калегіума 297, 416
Лаўрэн, полацкі ігумен 324
Лашкевіч, прэфект Полацкага ліцэя 447
Лашкевіч Ян, полацкі пісар 266
Леанардаў Д. С., гісторык 534
Лебедзеў, полацкі купец 538
Лебедзеў Генадзь, мастацтвазнавец 218
Леля (Лель), персанаж беларускай міфалогіі 13, 52
Ленін, палітычны дзеяч 366, 525, 526

Ліберман, полацкі купец 532
Лівій, антычны гісторык 408
Лізавета, англійская каралева 232
Лізавета Пятроўна, расійская імператрыца 333, 334
Лізавета Фёдараўна, вялікая княгіня 131
Ліндэр Макс, акцёр 471
Лiннікава Марына, гісторык 73
Лісоўскі, мітрапаліт 370
Лісоўскі Ян, падваявода полацкі 282
Ліўшыц, полацкі выдавец 540
Ліха, персанаж беларускай міфалогіі 33
Ліхачоў Дзмітры, вучоны 16, 60
Ліцвінаў Васіль, афіцэр 469
Лисовский Ираклий, архіепіскап 529
Лобач Уладзімір, гісторык 27, 52
Лугаўцоў, супрацоўнік ОГПУ 117
Лудольф, лінгвіст 312
Лука, апостал 110, 113, 213
Лукашук Аляксандр, журналіст, пісьменнік 118
Лукомскі Канстанцін, князь 258
Лукомскія, князі 402
Лук'янчык Анатоль, прадпрымальнік 121
Лунін Аляксандр, полацкі губернатар 356—358
Лунін Міхаіл, дзекабрыст 493
Луня, ліцвін 357
Лынькоў Міхась, пісьменнік 521
Лышчынскі Казімір, філосаф 163, 400
Львовіч, ксёндз, выкладчык Полацкага ліцэя 447
Любіч (Любчык), персанаж беларускай міфалогіі 13
Людовік XVI, французскі кароль 337
Люстыг Антон, рэктар Полацкай акадэміі 434
Лют, легендарны князь 8
Лютэр Марцін, царкоўны рэфарматар 218, 222, 429
Лядашчык, персанаж беларускай міфалогіі 14
Лядзея, персанаж беларускай міфалогіі 32
Лялевель Іаахім, гісторык, палітык 446—448
Лянкевіч Габрыэль, полацкі езуіт, генерал ордэна 427
Лянчынскі Станіслаў, матэматык, полацкі езуіт 400
Ляўкоў Эрнст, вучоны 20
Ляховіч, полацкі фармацэўт 516

М

Макары, мітрапаліт 235
Макіявелі, філосаф, пісьменнік 301

Максім Грэк, асветнік 204, 205
Максімавічанка, полацкая шляхцянка 418
Максімюк Ежы (Юры), кампазітар, піяніст 482
Мал, князь 41
Малала Іаан, пісьменнік 96
Маліноўскі, полацкі шляхціч 386
Малуша, князёўна 41
Мальдзіс Адам, вучоны 118, 227
Мальер, пісьменнік 400
Мамай, татарскі хан 168
Мамонічы, друкары 193
Мангейм Эбергард фон, ордэнскі магістр 170
Мандрыкін Сцяпан, полацкі майстар 291
Мансветаў А., полацкі лекар 132, 539, 541
Мантый, полацкі чараўнік 73
Мантэны, мастак 213
Мантэск'ё, філосаф 400
Мануіл Камнін, візантыйскі імператар 110, 127, 158
Манюшка Станіслаў, кампазітар 453
Мара, персанаж беларускай міфалогіі 14, 26
Маралёўскі Юзаф, паэт, выхаванец Полацкага калегіума 440
Марачкін Аляксей, мастак 140
Марбо, афіцэр 379
Марк, апостал 113
Марка з Нямігі, студэнт 212
Маркаў Максім, партызан 387
Маркаў Мацюшка, полацкі мешчанін 288
Маркевіч Васіль, афіцэр 461
Маркс Карл, філосаф 352, 366, 526, 530
Марозаў, баярын 290
Марошкін Міхаіл, гісторык 441
Мархель Уладзімір, літаратуразнаўца 440
Маршал, выкладчык музыкі 470
Марыя Фёдараўна, расійская імператрыца 430
Марья, вялікая княгіня 238
Масальскі Юзаф, пісьменнік 440
Матфеев Иван, пад'ячы 287
Махноў Хведар, цыркавы асілак 545
Махнюк Алег, мастак 138
Мацвей, апостал 113
Мацвей, студэнт з Полацка 206
Мацей Дзесяты, перапісчык 215
Мацієўская Ядвіга, мастачка 524
Мацісон, педагог 477, 478
Медычы, італьянскі род 90
Мейнард, біскуп 146

Мелер, гувернёр 357
Мельнікаў Аляксей, літаратуразнавец 94
Мендзялееў, губернскі пракурор 357
Меншыкаў Аляксандр, князь 318—320, 323, 412
Меркур Смаленскі, святы 96
Мерымэ Праспер, пісьменнік 212
Міганові Ян, перакладчык 436
Мікалаеў Анісімка, полацкі майстар 291
Мікалай I, расійскі імператар 116, 372, 379, 450, 455, 456, 460, 461, 488, 491
Мікалай II, расійскі імператар 130
Мікалай, архімандрыт 371
Мікалай Мірлікійскі, святы 374
Мікеланджэла, мастак 225, 500
Мікола, святы 83, 171, 180, 264, 268, 528, 539
Мікола з Ашмянаў, студэнт 212
Мікула, палачанін 62
Мікуліч, полацкі мешчанін 282
Міндлін Іцак, полацкі прадпрымальнік 528
Міндоўг, вялікі князь 164
Мінка, літаратурны персанаж 386
Мінц, полацкі купец 532
Міронава Фядора, сялянка 387
Мірскі, падкаморы браслаўскі 421
Місуна Іван, полацкі мешчанін 402
Міхаіл, архангел 113
Міхаіл, князь, сын Андрэя Полацкага 169
Міхаіл, слуга Еўфрасінні Полацкай 110, 127
Міхайлава Акуліна, палачанка 517
Міхайловіч Андрэй, ксёндз, выкладчык Полацкага ліцэя 447, 448
Міхайлоўскі Зянон, шляхціч 448
Міхал, святы 264, 298
Міхневіч, полацкі радца 266
Міцкевіч Адам, паэт 162, 163, 339, 417, 418, 447, 503, 504, 506
Мокаш, персанаж беларускай міфалогіі 13, 34
Мор Томас, філосаф 207
Морганы, мільянеры 118
Мсціславец Пятро, кнігавыдавец 162, 218, 239
Мсціслаў, князь кіеўскі 48, 88
Мсціслаў, князь чарнігаўскі 47
Мсціслаўскі Міхайла Іванавіч, князь 195
Мундзі Густаў, майстар-гадзіншчык 454
Мурамцава Вера, жонка І. Буніна 500

Мураўёў Мікалай («вешальнік»), дзяржаўны дзеяч 130, 271, 394, 467, 486, 491—493, 518
Мураўёў Мікіта, дзекабрыст 493
Мусаці Фадзей, віцэ-прыёр 209, 210, 214
Мусніцкі Нікодам, пісьменнік, гісторык, выхаванец і выкладчык Полацкага калегіума 417
Мэстр Жазэф дэ, філосаф, дыпламат 432, 434, 442
Мюнхгаўзен, літаратурны персанаж 401
Мядзведзеў Сільвестр, паэт 307, 314
Мяніцкія, полацкія шляхцічы 202
Мяфодзі, славянскі асветнік 95, 250, 251

Н

Нава, персанаж беларускай міфалогіі 17
Навасільцаў, куратар Віленскага універсітэта 522
Навея, персанаж беларускай міфалогіі 32
Навуходаносар, цар вавілонскі 412
Нагорнаў, кадэт 460
Надсон, паэт 538
Надсон Аляксандр, рэлігійны і грамадскі дзеяч, гісторык 225
Накцыяновіч Якуб, астраном 440
Напалеон (Банапарт), французскі імператар 4, 105, 199, 377—383, 386, 387, 396, 397, 417, 431, 435, 457, 458, 461, 476, 477, 503
Напалеон (мянушка), палачанін 476
Нарушэвіч Адам, гісторык, паэт 436
Нарыгард, карэспандэнт 474
Нарышкіны, баярскі род 333
Насовіч Іван, мовазнавец 10
Настрадамус, астролаг 199
Нафанаіл, архіепіскап полацкі 288
Начніцы, персанажы беларускай міфалогіі 15
Нашчокін Багдан, ваявода 293
Нектарый, ігумен 306
Неміровіч, полацкі шляхціч 235
Непот, антычны пісьменнік 436
Нерон, рымскі імператар 105
Нестар, летапісец 96, 533, 549
Нікалаеў, палкоўнік 389
Нікан, патрыярх маскоўскі 290, 291, 301, 304
Ніканёнак К., рэвалюцыянер 521
Ніканові, святар 534

Нікіфар, епіскап полацкі 51
Нікіфароўскі М., этнограф, фалькларыст 494
Нікольскі Мікалай, гісторык 29
Ніна, полацкая манахіня 539
Нішчынскі Уладзімір, афіцэр 481
Ноалі Францыск дэ, магістр 213
Новицкий, паліцэйскі 372
Нэй, маршал 378
Някрасаў, паэт 492
Няміра Іван, полацкі ваявода 173, 174
Нямчын Антон, лекар 205
Нямчын Васіль, полацкі астролаг 199, 200
Нямчын Іван, полацкі астролаг 200
Нямчын Мікалай, полацкі астролаг і лекар 200
Нямчын Міхаіл, полацкі астролаг 200
Нямчыны, дынастыя полацкіх астролагаў 200

О

Озераў, полацкі камендант 324
Ольдэнбург Я., полацкі лекар 539
Онкаў Багдан, мецэнат 186
Орда Напалеон, мастак 345, 374
Осцікавіч Ю., ваявода 243

П

Павел, апостал 108, 113, 213, 250, 401, 501
Павел I, расійскі імператар 344, 358, 361, 363, 366, 370, 420, 427, 430, 431, 443
Павел з Гародні, студэнт 212
Пагода, персанаж беларускай міфалогіі 15
Падвей, персанаж беларускай міфалогіі 15
Паддубскі Пётр, вайсковец 119, 120
Падзвінскі, канюшы полацкі 421
Паднор, персанаж беларускай міфалогіі 496
Паісій, полацкі архімандрыт 451
Палацінскі, шляхціч 248
Палачанінаў Іван, полацкі майстар 291
Палачанінаў Фёдар, полацкі майстар 291
Палель, персанаж беларускай міфалогіі 13, 52
Палтарацкі, палкоўнік 472
Пальмбах Аляксандр, вучоны 514
Панамарэнка П., партыйны дзеяч 120
Панін П., сенатар 335
Панцялейман, святы 113, 114
Паплешыч, полацкі мешчанін 282

Папроцкі Францішак, выдавец, выхаванец Полацкага калегіума 417
Папэ, полацкі езуіт 503
Параскева, полацкая князёўна 112, 116, 158
Параскева (Праксэда) Полацкая, святая 107, 116, 137, 252, 528
Парацэльс, медык, алхімік 222
Пасаднікові̌ч Гапон, полацкі купец 185
Пасвіст, персанаж беларускай міфалогіі 15
Пасек Пётр, генерал-губернатар 355
Пастарэ Амедэй, віцебскі губернатар 382
Патабня Андрэй, паўстанец 1863—1864 гг., выхаванец Полацкага кадэцкага корпуса 480, 481
Паўлоўскі Дзмітры, дырэктар Полацкага кадэцкага корпуса 468
Пахалавіцкі Станіслаў, каралеўскі сакратар 259
Пац Мікалай, магнат 195
Пацей Іпаці, мітрапаліт 272, 273
Пацёмкін Р., дзяржаўны дзеяч 336, 346, 356, 424, 432
Пачобут-Адляніцкі Андрэй, шляхціч 196
Пачобут-Адляніцкі Марцін, астраном, прафесар Полацкага калегіума 417
Паравал Карніла, казак 249, 250
Перавальскі Багдан, шляхціч 249
Перавальскі Раман, шляхціч 249
Перавальскія, шляхцічы 249
Пераплут, персанаж беларускай міфалогіі 13
Пестэль Павел, дзекабрыст 493
Петрашкевіч Алесь, пісьменнік 48
Пётр, апостал 108, 113, 278, 329, 401, 501
Пётр, полацкі святы 123, 183, 238, 261, 264
Пётр I (Пётр Аляксеевіч), расійскі імператар 199, 305, 309, 317—325, 327, 339, 414
Пётр III, расійскі імператар 333, 336
Пій VII, папа рымскі 424
Пій IX, папа рымскі 277
Пілін І., журналіст 521
Пінкертон Роберт, агент Біблейнага таварыства 445
Пісарэўскі Андрэй, афіцэр 461
Піятровіч Міхал, полацкі прадпрымальнік 528
Платон, антычны філосаф 98, 211

Плятэр Лявон, граф, паўстанец 1863 г. 464, 466
Плятэр Эмілія, графіня, паўстанка 1831 г. 465
Плятэр, вайсковец 395
Пора-Леановіч, літаратурны персанаж 481
Порта Антоні, архітэктар 455
Прадслава, *гл.* Еўфрасіння Полацкая
Прадслава, кіеўская князёўна 47
Прадслава, княгіня полацкая 40
Пракоп, полацкі баярын 165
Пракоп'еў Іван, полацкі майстар 291
Праміслава, кіеўская князёўна 47
Пржавальскія, *гл.* Перавальскія
Прозар Язэп, магістр, выкладчык Полацкага калегіума 429
Прося, бабуля аўтара 14
Прохараў Аляксандр, скульптар 85
Пруд, персанаж беларускай міфалогіі 497
Псел Міхаіл, філосаф 98, 108
Пталамей, астраном 308
Пуцята, кіеўскі ваявода 49
Пуцяцін, князь 460
Пушкін Аляксандр, паэт 355, 369, 417, 483, 487, 488, 493, 530
Пфайфер Калумбан, музыказнавец, прафесар Полацкага калегіума 426
Пяркунас, персанаж літоўскай міфалогіі 124, 150
Пярун, персанаж беларускай міфалогіі 13—15, 17, 21—23, 33, 34, 38, 49, 419
Пятро, студэнт з Полацка 206
Пятронія з Радзівілаў, ваяводзіха 236
Пятроў, стацкі саветнік 456
Пятроўскі, полацкі кадэт 478
Пятроўскія, полацкія купцы 296

Р

Рабіновіч, полацкі прадпрымальнік 547
Равенскі Мікола, кампазітар 138
Рагвалод, князь полацкі 36, 40—44, 50, 54, 56, 83, 85, 158
Рагвалод-Васіль, князь полацкі 123, 124
Рагвалодавічы, полацкая княжацкая дынастыя 54—56, 67, 76, 84, 88—90, 103, 122, 124, 143, 158, 159
Рагнеда Рагвалодаўна (Анастасія, Гарыслава), князёўна полацкая 36, 40—42, 44—51, 53, 54, 56, 91, 143, 158, 355
Рагоза Міхал, мешчанін 195

Рада, персанаж беларускай міфалогіі 15
Радзівіл Багуслаў, князь 188
Радзівіл Дамінік, князь 377, 379, 387
Радзівіл Кароль (Пане Каханку), князь 401
Радзівіл Крыштоф, ваявода 265
Радзівіл Мікалай Крыштоф, князь 196, 257
Радзівіл Мікалай Руды, гетман 229, 234, 240, 243, 244, 246
Радзівіл Януш, гетман 195
Радзівілы, магнацкі род 207, 382, 396
Радзім, князь 8
Радзішчаў Аляксандр, пісьменнік 338
Разумоўскі А., дзяржаўны дзеяч 432, 442
Райнгард Ёган, літаратар 240
Ракіцкі Уладзімір, мастак-рэстаўратар 110
Раман, князь смаленскі 124
Раман, полацкі мешчанін 286
Раман Усяславіч, князь з роду Рагвалодавічаў 85, 94, 95
Раманавы, расійская імператарская дынастыя 472
Раманаў Канстанцін Канстанцінавіч, паэт, вялікі князь 470, 471
Рамановіч Пётра, полацкі шляхціч, масон 485, 486
Растапчын Ф., граф 442
Расціслаў Глебавіч, князь полацкі 123, 124
Расціслаў Усяславіч, князь з роду Рагвалодавічаў 85
Раўшэрт, полацкі губернскі паштмайстар 359
Рафайловіч, полацкі выдавец 540
Рафаэль, мастак 208, 429, 459
Рахманінаў С., кампазітар 471, 482
Рахмілевіч Л., полацкі прадпрымальнік 510
Род, персанаж беларускай міфалогіі 13, 17, 21, 28, 31, 34
Роза Сальватор, мастак 117, 374, 403
Розен А., дзекабрыст 392
Рубенс Пітэр Паўль, мастак 415, 429
Рудак Сымон, мешчанін 78
Рульковіус Вільгельміна Фёдараўна, полацкі педагог 533
Румянцаў Пётр, генерал-фельдмаршал 337, 366
Рурык, князь 37
Русак Галіна, мастачка 138
Русецкі, полацкі шляхціч 202
Руснаці Алоіз, паэт, полацкі езуіт 426
Руцкі Язэп, мітрапаліт 436
Рыбакоў Барыс, гісторык 60, 87

Рылееў Кандраці, паэт 48
Рымскі-Корсакаў, сенатар 336
Рымша Андрэй, паэт 194, 196
Рыпінскі Аляксандр, паэт, паўстанец 1831 г. 492, 506
Рысінскі Саламон, пісьменнік 206, 207
Рысінскі Францішак, паэт 358
Рытэр фон, полацкі камендант 359
Рышардо Дзідзье (Дэзедэры), гісторык, прафесар Полацкага калегіума 426
Рэйтэнфельс Якуб, літаратар 313
Рэуты, полацкія шляхцічы 402, 422

С

Сава, епіскап полацкі 130
Савельеў Кузьма, полацкі майстар 291
Савіч-Заблоцкі Вайніслаў Казімір (Гаўрыла Полацкі, Граф Суліма з Белай Русі), паэт 10, 492, 505
Сагановіч Генадзь, гісторык 240
Садзегелі Кірыён, епіскап полацкі 545
Садкоўскі Віктар, епіскап 369
Садоўскі Ігнат, полацкі шляхціч 421
Сакалінскі, полацкі купец 532
Сакольскі Іван, полацкі настаўнік 355
Саладзін, султан 128
Саламон, цар юдзейскі 44, 155, 213, 214, 218
Салаўёў С., гісторык 230, 334
Салтыковы, дваранскі род 336
Салтыкоў, генерал-аншэф 366
Салтыкоў-Шчадрын, пісьменнік 237
Салтычыха, памешчыца 337
Самсон, біблейны персанаж 312
Сандзецкі Фёдар, афіцэр 481
Санін, літаратар 538
Сапега Аляксандр, князь 387
Сапега Леў, канцлер 189, 192, 194, 195, 265, 277, 298
Сапегі, магнацкі род 318, 321
Сапуноў Аляксей, гісторык 12, 254, 259, 324, 330, 331, 513—515, 521
Сарбеўскі Мацей Казімір, паэт, філосаф, прафесар Полацкага калегіума 298, 414—416
Сатурн, антычны бог 308
Сафія, княгіня, маці Еўфрасінні Полацкай 91, 93—95
Сафія, святая 113, 127
Сафія Валадараўна, полацкая князёўна, каралева Даніі 90
Сахарава (Ніканові) Вольга, пісьменніца 534

Сахараў Сяргей, этнограф, фальклрыст 534
Сварог, персанаж беларускай міфалогіі 13, 17, 25
Свідрыгайла, вялікі князь 177
Свістуновіч Сымон, мастак 140
Свянціцкі Васка, полацкі лаўнік 286
Святавід, персанаж беларускай міфалогіі 13, 17
Святаполк, князь 71, 72, 90, 123
Святаслаў, князь кіеўскі 41, 76, 412
Святаслаў-Георгі Усяславіч, князь, бацька Еўфрасінні Полацкай 85, 91—95, 100, 128
Севяргін В., акадэмік 354, 512
Семяновіч, полацкі мешчанін 282
Семяновіч Казімір, вынаходнік 282, 283
Сенека, філосаф 211, 408
Сен-Сір Гувіян, маршал 380, 381, 388—391, 393
Сенюкоў Генадзь, супрацоўнік КДБ 120
Серакоўскі Зыгмунд, рэвалюцыянер 480
Серафім, епіскап полацкі 545
Сервантэс, пісьменнік 225
Сергій Раданежскі, святы 529
Сібеліус Ян, кампазітар 482
Сікст IV, папа рымскі 208
Сілівончык Анатоль, прадпрымальнік, мецэнат 121
Сіманоўскі, следчы НКВД 489
Сімаргл, міфалагічны персанаж 34
Сімяон, казанскі цар 232
Сімяон, царэвіч 303
Сімяон Полацкі (Самуіл Гаўрылавіч Пятроўскі-Сітняновіч), пісьменнік, асветнік 139, 295—317, 400, 415, 416, 530
Сітняновіч, палачанін 296
Скарга Пётр, пісьменнік, рэктар Полацкага калегіума 400, 406, 436
Скарына Ежы (Юры), нашчадак Ф. Скарыны 227, 228
Скарына Лукаш (Лука), полацкі купец, бацька Ф. Скарыны 185, 186, 210, 211, 213, 214
Скарына Станіслаў (Стэнлі), нашчадак Ф. Скарыны 227
Скарына Францішак (Францыск), вучоны-гуманіст, пісьменнік, беларускі і ўсходнеславянскі першадрукар 139, 162, 163, 172, 186, 195, 200, 208—216, 218—223, 225—228, 239, 280, 310, 489, 501, 521, 530

Скаўронская, графіня 366
Скіргайла (Іван), князь полацкі 167, 168
Скумін Фёдар, староста браслаўскі 260
Славацкі Юліуш, паэт 440
Славянскі, хормайстар, рэстаўратар 475, 538
Слюнчанка Валеры, архітэктар 328
Смарагд, епіскап полацкі 371, 372, 456, 480
Смятрыцкі Мялеці, архіепіскап полацкі 274, 275, 281, 282, 311, 415
Смірноў Яўграф, дырэктар Полацкай настаўніцкай семінарыі 520
Смоліч Аркадзь, пісьменнік 440
Снітка Рыгор, полацкі ювелір 190
Собінаў Леанід, спявак 508
Соф'я (Аляксееўна), царэўна 305
Сраліовіч, полацкі прадпрымальнік 532
Стаброўскі Іосіф, гісторык, выпускнік Полацкага кадэцкага корпуса 482, 483
Стаброўскія, полацкія шляхцічы 422
Стагановіч Тамара, мастачка 138
Сталін, палітычны дзеяч 231
Станіслаў, святы 175
Станіслаў, студэнт-ліцвін 212
Станіслаў Аўгуст Панятоўскі, вялікі князь і кароль 340—342, 360, 363—365
Станіслаў з Клецка, студэнт 212
Станіслаў Ляшчынскі, вялікі князь і кароль 318, 322, 339
Старымовіч Крыштоф, полацкі бурмістр 278, 279
Стасюкоў Грышка, полацкі майстар 291
Стаўры, персанажы беларускай міфалогіі 496
Строганавы, баярскі род 333
Струкаў Дзмітры, мастак, археолаг 252
Стрыбог, персанаж беларускай міфалогіі 13, 34
Стрыйкоўскі Мацей, гісторык 161, 236, 243, 246, 258
Стэфан, святы 113, 114, 252, 289, 347, 374, 388, 391, 403—405, 422, 434, 436, 451, 453, 469
Сувораў Аляксандр, военачальнік 362, 363, 367, 391, 394, 520
Суворын, выдавец 540
Судзіслаў, князь 67
Сулкоўскі Мікола, прадпрымальнік 121
Сухі, карчмар 195
Сцыпіён, палкаводзец 180

Сцябельскі, манах, гісторык 344
Сцяпанаў Аляксандр, пісьменнік 482
Сцяпанаў Лаўрушка, майстар-беларус 307
Сыракомля Уладзіслаў, паэт 505, 506
Сыцін, палкоўнік 335
Сяліцкі Нафанаіл, архіепіскап полацкі 402
Сялюта, полацкі шляхціч 402
Сялява Антоні, арцыбіскуп полацкі 278
Сялявы, полацкія шляхцічы 402
Сямашка Іосіф, мітрапаліт 370, 372, 373, 375
Сямеўскі Васіль, гісторык 481
Сямеўскі Міхаіл, гісторык 481
Сямён, князь, сын Андрэя Полацкага 169
Сямёнаў Мікіта, полацкі майстар 291
Сянкевіч Генрык, пісьменнік 174, 294
Сянкоўскі В., прафесар 445, 446
Сярэбраны Васіль Сямёнавіч, князь 235, 239
Сярэбраны Пётр Сямёнавіч, князь 239, 243
Сярэбраныя-Абаленскія, князі 243

Т

Талстой Д., граф, міністр асветы 519, 522
Талстой Леў, пісьменнік 372, 483
Талстой Фёдар, мастак, выхаванец Полацкага калегіума 417, 430, 442
Тамаш Аквінскі, тэолаг 297, 314, 408
Тамкавід Адам, інспектар Полацкай духоўнай семінарыі 371
Тапчэўскі Фелікс (Хвэлька з Рукшэніц), паэт, паўстанец 1863 г. 466, 506
Тарасаў Кастусь, пісьменнік 48, 173, 367
Тарасаў Сяргей, гісторык 22, 51, 79
Тарасевіч Ян, кампазітар, піяніст, выпускнік Полацкага кадэцкага корпуса 482
Тарыч (Аляксееў) Юры, кінарэжысёр 534
Татарскі І., гісторык 305
Таўсень, персанаж беларускай міфалогіі 16
Таўцівіл (Феафіл), князь полацкі 159, 164, 165
Тахтамыш, казанскі царэвіч 232
Тацішчаў Васіль, гісторык 63, 68, 76, 171

Тацыт, антычны гісторык 207, 408
Твардоўскі, шляхціч, чарнакніжнік 419
Ткачоў Міхась, гісторык 171, 174, 283
Токараў, мастак 137
Торвальд Вандроўнік, герой ісландскай сагі 50, 51
Траілін С., кампазітар 470
Транята, вялікі князь 164, 165
Трасея, персанаж беларускай міфалогіі 32
Траянскі Васіль, полацкі ювелір 190
Трубяцкой, баярын 290
Трубяцкой, ваявода 288
Трышчан, персанаж рыцарскага рамана 200
Тулий Андриан, пісьменнік 315
Тума, палачанін 62
Тумаш Вітаўт, гісторык 226
Тунашэнскі Уладзімір, літаратар 481
Тупека Іван, мешчанін 272
Тур, персанаж беларускай міфалогіі 13
Туравы, *гл.* Тураўскія
Тураўскія (Дуравы, Туравы), шляхецкі род 293
Тушын, літаратурны герой 479
Тыбул, антычны паэт 436
Тыцыян, мастак 210, 429
Тышкевіч Канстанцін, гісторык 440
Тышкевіч Пётра, магнат 195
Тэльберг, гісторык 334

У

Уайзман, прадстаўнік Біблейнага таварыства 218
Увараў, міністр асветы 450
Удзіно, маршал 378—381, 393
Уладзімір Манамах, князь кіеўскі 48, 72, 88
Уладзімір Святаславіч (Уладзімір, Уладзімір Краснае Сонейка), князь кіеўскі 33, 34, 39—50, 53—55, 57, 67
Уладзіслава (Луцэвіч), жонка Я. Купалы 542
Уладзіслаў IV, кароль і вялікі князь 278
Уластаў, генерал 387
Улашчык Мікола, гісторык 511
Умпіровіч Алеся, сябар «Саюза беларускіх патрыётаў» 489
Урангель, генерал 479
Урбан, святы 213
Урбан VIII, папа рымскі 277, 414
Урбіна Геранім дэ, магістр 213
Усевалад, князь 123
Усевалад, князь з роду Рагвалодавічаў 47, 148, 152—154, 156, 168
Устралаў, гісторык 491

Усяславічы, князі, нашчадкі Усяслава Чарадзея 67, 85, 88
Усяслаў Брачыславіч (Всеслав, Усяслаў, Усяслаў Чарадзей, Чарадзей), князь полацкі 4, 59—75, 77—80, 83—85, 88—91, 100, 112, 122, 124, 125, 149, 151, 152, 170, 192, 251, 286, 392, 531
Усяслаў Васількавіч (Усяслаў II), князь полацкі 124, 143
Усяслаў Ізяславіч, князь з роду Рагвалодавічаў 51, 54
Утчыцкі Філафей, полацкі манах, паэт 299, 300
Ушацкая, полацкая прадпрымальніца 532

Ф

Фама, вальнадумец 203
Фанвізін, пісьменнік 356
Фаэтон, персанаж антычнай міфалогіі 11, 12
Феагнід, антычны паэт 408
Феадосі, ігумен 69
Феафан, епіскап полацкі 406
Феафракт, лекар 90
Феб, антычны бог 356
Фёдар, царэвіч 238
Фёдар (Аляксеевіч), царэвіч, потым цар 305, 314
Фёдараў Іван, кнігавыдавец 218, 239
Фёдараў Сцяпан, майстар-беларус 307
Фіёль Швайпольт, кнігадрукар 216
Філарэт, патрыярх маскоўскі 305
Філіповіч Ян, доктар права 212
Філіпчанка, памешчык 43
Фіяраванці Арыстоцель, дойлід 205
Флавій, рымскі імператар 417
Форна Джакома, мастак 226
Фох, полацкі фармацэўт 516
Франк Петэр, картограф, гравёр 250
Фульманэлі Францыска, доктар медыцыны і мастацтваў 214
Фэдр, антычны пісьменнік 436
Фядотаў Г., гісторык, філосаф 369
Фядотаў Мікалай, афіцэр 461

Х

Хаванскі Іван, князь 289, 293
Хаванскі М., генерал-губернатар 448, 449, 456
Хадыка Іван, палачанін 278
Хадыка Якуб, полацкі купец 186
Харытонаў Іван, беларус-перасяленец 307
Харытонаў Родка, прыдворны акцёр 307
Хаткевіч, полацкі мешчанін 282
Хаўстовіч Мікола, перакладчык 420
Хвашчынскі Павел, дырэктар Полацкага кадэцкага корпуса 457
Хведаровіч Мікола, пісьменнік 489
Хітраво́, баярын 290
Хітраво́ Багдан Мацвеевіч, баярын 312
Хлябовіч Фядко, палачанін 234
Хорс, персанаж беларускай міфалогіі 13, 15, 34, 60
Храпавіцкая Таццяна, царкоўны стараста 139
Храпавіцкі, вайсковец 395
Храпавіцкі, граф 382
Храпавіцкі Ігнат, фальклярыст, грамадскі дзеяч 504
Храпавіцкі Міхал, полацкі шляхціч, паўстанец 1831 г. 486
Храпавіцкія, полацкія шляхцічы 402
Хруцкі Іван, мастак 446, 523, 524
Хруцкі Фама, святар, бацька І. Хруцкага 523
Хрысаверг, патрыярх канстанцінопальскі 110

Ц

Цвірка Кастусь, паэт 447
Цётка (Алаіза Пашкевіч), паэтэса 541
Цёця, персанаж беларускай міфалогіі 13
Ціхаміраў Сава, епіскап полацкі 373, 374
Цыркуноў Анатоль, перакладчык 208
Цытовіч Юзаф, філосаф, прафесар Полацкай акадэміі 437
Цыцэрон, антычны пісьменнік 211, 314, 407, 408, 417, 436
Цыялкоўскі К., навуковец 283
Цэрэра, антычная багіня 267
Цютчаў Фёдар, паэт 488
Цяліцы, полацкія шляхцічы 422
Цяпінскі Васіль, кнігавыдавец, пісьменнік 139, 195, 204, 279

Ч

Чайкоўскі Змітро, мастак 138
Чайкоўскі П., кампазітар 471
Чаркаскі, ваявода 298
Чарнабог, персанаж беларускай міфалогіі 15
Чарназубаў (Цяплоў), слуга 336
Чарневіч Станіслаў, рэктар Полацкага калегіума 347, 423, 425, 426
Чарноў Канстанцін, афіцэр 469
Чарнышоў Захар, генерал-губернатар 344, 352, 420, 422

Чарняўскі Міхась, гісторык 171
Чаховіч Сымон, мастак 403
Чачот Ян, паэт, фальклярыст 10, 504
Черемнов А. С., памешчык 500
Чудоўскі, полацкі прыёр 422
Чыгір Мадэст, дырэктар Полацкага кадэцкага корпуса 480
Чыгрынаў Іван, пісьменнік 48
Чыж Каспар, полацкі шляхціч 421
Чэрскі Ян, вучоны, паўстанец 1863 г. 466

Ш

Шалай Макар, пісьменнік 535
Шаляпін, спявак 471
Шаняўскі Іван, гімназіст 449
Шапялевіч Радзіслаў, выкладчык 448, 449
Шарамецьеў Васіль Пятровіч, ваявода 258, 284
Шарамецьеў Іван Васільевіч, баярын 239
Шарамецьеў Фёдар, ваявода 247
Шаранда Ганна, полацкая знахарка 521
Шаруха Ігар, навуковец 202
Шатэрнік Алесь, скульптар 36, 140, 220
Шаўкоўнікаў Бебут, навуковец 118
Шаўчэнка Тарас, паэт 48
Шніп Віктар, паэт 504
Шнітка Мішка, полацкі мешчанін 286
Шпакаў, полацкі купец 517, 539
Шрэдэр, генерал-губернатар 371
Штыке, выдавец 540
Штыхаў Георгі, гісторык 8, 118
Штэйнгель, вайсковец 388
Шуйскі Васіль, князь 178
Шуйскі Пётр Іванавіч, князь 239, 243
Шукялойц Антон, навуковец, грамадскі дзеяч 118
Шупа Сяргей, журналіст, перакладчык 275
Шчанятаў Пётр, ваявода 244
Шчасная Нінэль, мастачка 140
Шыманец-Сурвіла Івонка, мастачка 138
Шыманец Уладзімір, мастак 138
Шыстоўскі Пётр, полацкі шляхціч 421
Шыф, полацкі фатограф 539
Шыш Васіль, полацкі ювелір 190
Шышкі, полацкія шляхцічы 422
Шэін Барыс, ваявода 247, 258
Шэлвак Джордж, перакладчык 282

Э

Эзоп, антычны байкапісец 408
Эймунд, герой ісландскай сагі 55, 56, 58, 84
Энгельс Фрыдрых, філосаф 271, 366
Энцін Мэры (Mary Antin), палачанка, пісьменніца 508
Эпімах-Шыпіла Браніслаў Ігнатавіч, выдавец, вучоны 535
Эпштэйн, полацкі купец 532
Эразм Ратэрдамскі, гуманіст 208, 314
Эрмарт Хрыстафор, астраном 427
Эрыставі Георг, пісьменнік 449
Эстэ Францыск дэ, магістр 213
Эсцін, вараг 74
Эцінгоф, полацкі прадпрымальнік 547

Ю

Ювенал, антычны паэт 207
Юлі Цэзар, рымскі імператар 407
Юнаша-Смагаржэўскі Ясон, арцыбіскуп полацкі 348, 353
Юнгінген Ульрых фон, вялікі магістр 174, 176
Юпітэр, антычны бог 308
Юр'еў Хведар, майстар-беларус 307
Юры, святы 19, 171, 264
Юхан, шведскі кароль 232

Я

Ява, персанаж беларускай міфалогіі 17
Яга (Баба Яга), персанаж беларускай міфалогіі 32, 33, 419
Ягайла, вялікі князь і кароль 167, 168, 170, 171
Якаў, полацкі воін 158
Якаўлеў, мастак 452
Якаўлеў Міхаіл, беларус-перасяленец 291
Якаўлеў Сымон, полацкі майстар 291
Якаўлеў Якуб, беларус-перасяленец 290
Ялецкі, ваявода 180
Ян, біскуп віленскі 222
Ян з Гародні, студэнт 212
Ян з Мастоў, магістр 211
Ян з Полацка, магістр 211
Ян Літвін (Джон Літоў, Іван Літвін, Jon Lettou), лонданскі першадрукар 208
Яновіч Васіль, полацкі манах, паэт 299
Яраполк, князь кіеўскі 40, 41, 44, 47
Яраславічы, нашчадкі Яраслава Мудрага 45, 64—68

Яраслаў Мудры, князь кіеўскі 47, 48, 53, 55—57, 61, 64, 67, 88, 125, 127
Ярмак, казацкі атаман 237
Ярузельскі Войцех, палітык 174
Ярыла, персанаж беларускай міфалогіі 13, 15, 19, 26, 27, 29, 171
Ясінскі Якуб, кіраўнік паўстання 1794 г. у Вялікім Княстве Літоўскім 361—363
Ясовіч Іосіф, афіцэр 469
Яхнін, полацкі прадпрымальнік 542
Яшчар, персанаж беларускай міфалогіі 15

КАРОТКАЯ БІБЛІЯГРАФІЯ

Унукі Белабога

Афанасьев А. Н. Древо жизни. М., 1982.

Богданович А. Е. Пережитки древнего миросозерцания у белорусов. Гродно, 1895.

Гарошка Леў. Дахрысціянская вера нашых продкаў // Гарошка Леў. Святая Еўфрасіння-Прадслава, патронка Беларусі. Мн., 1996.

Киркор А. Литовское Полесье. Белорусское Полесье // Живописная Россия. Т. 3. Ч. 1—2. СПб.; М., 1882; Мн., 1994.

Легенды і паданні. Мн., 1983.

Лобач Уладзімір. Паганства і хрысціянства: беларускі выпадак і Крыўя. 1994. № 1.

Ляўкоў Э. А. Маўклівыя сведкі мінуўшчыны. Мн., 1993.

Ненадавец А. М. Святло таямнічага вогнішча. Мн., 1993.

Никифоровский Н. Я. Простонародные приметы и поверья. Витебск, 1897.

Никифоровский Н. Нечистики. Свод простонародных в Витебской Белоруссии сказаний о нечистой силе // Виленский временник. Вильно, 1907. Кн. II.

Романов Е. Р. Белорусский сборник. Витебск, 1891. Вып. 5.

Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси. М., 1987.
Чарадзейныя казкі. Мн., 1973. Ч. 1.
Шейн П. В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края. СПб., 1902. Т. III.

Ад Рагвалода да Брачыслава

Алексеев Л. В. Полоцкая земля. М., 1966.
Аповесць мінулых гадоў // Старажытная беларуская літаратура. Мн., 1990.
Беларускія летапісы і хронікі. Мн. 1997.
Гісторыя Беларусі ў дакументах і матэрыялах. Мн., 1936. Т. 1.
Гісторыка-археалагічны зборнік. № 12. Мн., 1997.
Данилевич В. Е. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия. Киев, 1896.
Ермаловіч Мікола. Старажытная Беларусь. Полацкі і новагародскі перыяды. Мн., 1990.
Запруднік Янка. Беларусь на гістарычных скрыжаваннях. Мн., 1996.
Заяц Ю. А. Заславль в эпоху феодализма. Мн., 1995.
История и археология Полоцка и Полоцкой земли. Конференция к 1125-летию Полоцка. Полоцк, 1987.
Киев и западные земли Руси в IX—XII вв. Мн., 1982.
Полоцкий летописец. № 1. Полоцк, 1992.
Полоцкий летописец. № 1 (2). Полоцк, 1993.
Полацк: карані нашага радавода. Полацкая зямля як сацыякультурная прастора ўзнікнення і развіцця беларускага этнасу і нацыянальнай дзяржаўнасці. Міжнародная навуковая канферэнцыя. Полацк, 1996.
Полное собрание русских летописей. Т. 1. М., 1962.
Полное собрание русских летописей. Т. 38. Л., 1989.
Тарасаў С. В. Полацк IX—XVII стст. Гісторыя і тапаграфія. Мн., 1998.
Татищев В. Н. История Российская. Т. 1. М.; Л., 1962.
Урбан Паўла. У сьвятле гістарычных фактаў. Мюнхэн — Нью-Ёрк, 1972.

Чаропка Вітаўт. Імя ў летапісе. Мн., 1994.
Чарняўскі М. М. Ілюстраваная гісторыя старажытнай Беларусі. Мн., 1997.
Штыхаў Г. В. Крывічы. Мн., 1992.
Штыхов Г. В. Города Полоцкой земли (IX—XIII вв). Мн., 1978.
Штыхов Г. В. Древний Полоцк. Мн., 1975.

Час Чарадзея

Алексеев Л. В. Полоцкая земля. М., 1966.
Аповесць мінулых гадоў // Старажытная беларуская літаратура. Мн., 1990.
Беларускія летапісы і хронікі. Мн., 1997.
Гісторыя Беларусі ў дакументах і матэрыялах. Т. 1. Мн., 1936.
Гісторыка-археалагічны зборнік. № 12. Мн., 1997.
Данилевич В. Е. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия. Киев, 1896.
Ермаловіч Мікола. Старажытная Беларусь. Полацкі і новагародскі перыяды. Мн., 1990.
История и археология Полоцка и Полоцкой земли. Конференция к 1125-летию Полоцка. Полоцк, 1987.
Киев и западные земли Руси в IX—XII вв. Мн., 1982.
Леонардов Д. С. Полоцкий князь Всеслав и его время // Полоцко-Витебская старина. Вып. 2, 1912; вып. 3, 1916.
Полное собрание русских летописей. Т. 1. М., 1962.
Полное собрание русских летописей. Т. 38. Л., 1989.
Полоцкий летописец. № 1. Полоцк, 1992.
Полоцкий летописец. № 1 (2). Полоцк, 1993.
Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. М., 1948.
Слова пра паход Ігаравы. Мн., 1986.
Слюнченко В. Г. Полоцкий Софийский собор. Мн., 1987.
Тарасаў С. В. Чарадзей сёмага веку Траяна: Усяслаў Полацкі. Мн., 1991.
Тарасаў С. В. Полацк IX—XVII стст. Гісторыя і тапаграфія. Мн., 1998.

Урбан Паўла. У сьвятле гістарычных фактаў. Мюнхэн — Нью-Ёрк, 1972.

Чаропка Вітаўт. Імя ў летапісе. Мн., 1994.

Чарняўскі М. М. Ілюстраваная гісторыя старажытнай Беларусі. Мн., 1997.

Штыхов Г. В. Города Полоцкой земли (IX—XIII вв). Мн., 1978.

Штыхов Г. В. Древний Полоцк. Мн., 1975.

Асветніца з роду Усяслава

Аповесць жыцця і смерці святой і блажэннай і найпадобнейшай Еўфрасінні, ігуменні манастыра святога Спаса і Найсвяцейшай Ягонай Маці, што ў горадзе Полацку // Кніга жыцій і хаджэнняў. Мн., 1994.

Алексеев Л. В., Макарова Т. И., Кузьмич Н. П. Крест — хранитель всея Вселенныя // Вестник Белорусского Экзархата. 1996. Специальный выпуск.

Арлоў Уладзімір. Еўфрасіння Полацкая. Мн., 1992.

Вашук Т. Крыж сьвятое Афрасіні. Дакументы й факты // Запісы Беларускага Інстытуту Навукі й Мастацтва. Кніга 12. Нью-Ёрк, 1974.

Гарошка Леў. Сьв. Еўфрасіня-Прадслава ігуменя манастыра сьв. Спаса ў Полацку патронка Беларусі. Парыж, 1949; Мн., 1996.

Гістарычна-археалагічны зборнік. № 12, Мн., 1997.

Жыватворны сімвал Бацькаўшчыны. Гісторыя Крыжа святой Еўфрасінні Полацкай. Мн., 1998.

Житие преподобной Евфросинии, игумении Полоцкой. Мн., 1998.

Исторические сведения о жизни преподобной Евфросинии, княжны полоцкой с описанием и изображением креста, принесенного ею в дар полоцкой Спасской обители. СПб., 1841.

Кайгородов Н. О достопамятных Свято-Евфросиниевских днях в Полоцке. 20—23-го мая 1910 года. Воспоминания

паломника // Полоцко-Витебская старина. Вып. II. Витебск, 1912.

Кіпель Зора. Традыцыя сьвятое Еўфрасіньні Полацкае на эміграцыі // Спадчына. 1999, № 4.

Крест — красота Церкви. Мн., 1998.

Лужинский Василий. Из записок Василия Лужинского, архиепископа Полоцкого. Казань, 1885.

Мальдзіс Адам. Таямніцы старажытных сховішчаў. Мн., 1974.

Мельников А. А. Путь непечален. Исторические свидетельства о святости Белой Руси. Мн., 1992.

Полоцкий летописец. № 1. Полоцк, 1992.

Полоцкий летописец. № 1 (2), Полоцк, 1993.

Поселянин Е. Преподобная Евфросиния, княжна Полоцкая. СПб., 1910.

Преподобная Евфросиния Полоцкая. Мн., 1997.

Сапунов А. Житие Евфросинии Полоцкой. Витебск, 1888.

Сапунов А. Католическая легенда о Параскеве, княжне Полоцкой. Витебск, 1888.

Сапунов А. Полоцкий Спасо-Евфросиниевский девичий монастырь. Витебск, 1888.

Селицкий А. А. Живопись Полоцкой земли XI—XIII вв. Мн., 1992.

Церашчатава В. В. Старажытнабеларускі манументальны жывапіс XI—XVIII стст. Мн., 1986.

Штыхов Г. В. Древний Полоцк. Мн., 1975.

Смерць князя Валодшы

Алексеев Л. В. Полоцкая земля. М., 1966.

Генрих Латвийский. Хроника Ливонии. М.; Л., 1938.

Данилевич В. Е. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия. Киев, 1896.

Ермаловіч Мікола. Старажытная Беларусь. Полацкі і новагародскі перыяды. Мн., 1990.

Чаропка Вітаўт. Імя ў летапісе. Мн., 1994.

Штыхов Г. В. Древний Полоцк. Мн., 1975.

Новая дзяржава

Акты Западной России. Т. I. СПб., 1846.

Акты Западной России. Т. II. СПб., 1848.

Беларускія летапісы і хронікі. Мн., 1997.

Белоруссия в эпоху феодализма. Мн., 1959.

Брэжго Б. Замкі Віцебшчыны. Вільня, 1933.

Данилевич В. Е. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия. Киев, 1896.

Витебская старина. Т. 1. Витебск, 1883.

Грыцкевіч В. Мальдзіс Адам. Шляхі вялі праз Беларусь. Мн., 1980.

Ермаловіч Мікола. Старажытная Беларусь. Полацкі і навагародскі перыяды. Мн., 1990.

Ермаловіч Мікола. Старажытная Беларусь. Віленскі перыяд. Мн., 1994.

Запруднік Янка. Беларусь на гістарычных скрыжаваннях. Мн., 1996.

Лаппо И. И. Полацкая ревизия 1552 г. СПб., 1905.

Ластоўскі Вацлаў. Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі. Коўна, 1926.

Литовская метрика. 6-я книга судных дел. Вильнюс, 1995.

Литовская метрика. Книга публичных дел 7. Вильнюс, 1996.

Найдзюк Язэп, Касяк Іван. Беларусь учора і сяньня. Мн., 1993.

Полное собрание русских летописей. Т. 32. М., 1975.

Полное собрание русских летописей. Т. 35. М., 1980.

Полоцкие грамоты XIII — начала XVI в. Вып. 1. М., 1977.

Полоцкие грамоты XIII — начала XVI в. Вып. 2. М., 1978.

Полоцкий летописец. № 1. Полоцк, 1992.

Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. Мн., 1989.

Тарасаў Кастусь. Памяць пра легенды. Мн., 1994.

Урбан Паўла. У сьвятле гістарычных фактаў. Мюнхэн — Нью-Ёрк, 1972.

Чаропка Вітаўт. Імя ў летапісе. Мн., 1994.

Чаропка Вітаўт. Уладары Вялікага Княства. Мн., 1996.

Stryjkowski M. Kronika Polska, Litewska, Zmodska i wszystkiej Rusi. T 1. Warszawa, 1846.

У гасподзе Падуанскай

Біблія. Факсімільнае ўзнаўленне Бібліі, выдадзенай Францыскам Скарынаю ў 1517—1519 гадах. Т. 1. Мн., 1990; Т. 2—3, Мн., 1991.

Брага Сымон. Пытаньне імя доктара Скарыны ў сьвятле актаў і літаратуры. Нью-Ёрк — Мюнхен, 1967.

Брага Сымон. Доктар Скарына ў Маскве. Мн., 1993.

Владимиров П. В. Доктор Франциск Скорина. Его переводы, печатные издания и язык. СПб., 1888.

Гравюры Францыска Скарыны. Мн., 1972.

Каўка Аляксей. Тут мой народ. Францыск Скарына і беларуская літаратура XVI — пачатку XX ст. Мн., 1989.

Лабынцаў Юрый. Скарынаўскі каляндар. Мн., 1988.

Пяць Стагодзьдзяў Скарыніяны. XVI—XX. Нью-Ёрк, 1989.

Скарына і яго эпоха. Мн., 1990.

Тумаш Вітаўт. Скарына ў Падуі і Запісы Беларускага Інстытуту Навукі й Мастацтва. Кніга 5. Нью-Ёрк, 1970.

Францыск Скарына. Зборнік дакументаў і матэрыялаў. Мн., 1988.

Францыск Скарына і яго час. Энцыклапедычны даведнік. Мн., 1988.

Францыск Скарына. Творы. Мн., 1990.

Полацкая вайна

Без-Корнилович М. О. Исторические сведения о примечательнейших местах в Белоруссии. СПб., 1855.

Беларускія летапісы і хронікі. Мн., 1997.

Брэжго Б. Замкі Віцебшчыны. Вільня, 1933.

Витебская старина. Т. 4. Ч. 1. Витебск, 1885.

Гайдэнштайн Райнгольд. Пад Полацкам дажджы. Запіскі з 1579 году. Ватэнштэт, 1946; Спадчына. 1995. № 6.

Гейденштейн Р. Записки о Московской войне. СПб., 1889.
Описание Полоцких владычных, монастырских и церковных земель ревизорами 1580 года. М., 1907.
Полоцко-Витебская старина. Вып. 2. Витебск, 1912.
Полоцкий летописец. № 1. Полоцк, 1992.
Чаропка Вітаўт. Уладары Вялікага Княства. Мн., 1996.
Gwagnina A. Kronica Sarmacyey Europskiey // Zbior drieopisow Polskich. Warszawa, 1768.
Stryjkowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódska i wszystkiej Rusi. T 1. Warszawa, 1846.

Крывавае стагоддзе

Абецедарский А. С. Белорусы в Москве XVII в. Мн., 1957.
Без-Корнилович М. О. Исторические сведения о примечательнейших местах в Белоруссии. СПб., 1855.
Беларускія летапісы і хронікі. Мн., 1997.
Витебская старина. Т. 1. Витебск, 1883.
Витебская старина. Т 4. Ч. 2. Витебск, 1885.
Витебская старина. Т. 5. Витебск, 1888.
Гарошка Леў. Пад знакам «рускае і польскае веры». Выдавецтва «Кантакт», 1990.
Гісторыя Беларусі ў дакументах і матэрыялах. Т. 1. Мн., 1936.
Говорский К. Иосафат Кунцевич, польский униатский архиепископ. Вильна, 1865.
Козаневич Е. Життя Св. Священомученика Йосафата Кунцевича. Жовква, 1930.
Пануцэвіч Вацлаў. Сьв. Язафат архіяпіскап Полацкі. 1623—1963. Чыкаго, 1963.
Паўлаў Міхал. Забойства Іасафата Кунцэвіча. Віцебск, 1996.
Сагановіч Генадзь. Невядомая вайна 1654—1667. Мн., 1995.
Сапунов А. Река Западная Двина. Витебск, 1893.
Тарасаў Кастусь. Памяць пра легенды. Мн., 1994.
Чаропка Вітаўт. Уладары Вялікага Княства. Мн., 1996.
Kalinka W. Żywot św. Iozafata Kuncewicza. Lwów, 1885.

Муж дабраверны, царкве і дзяржаве патрэбны

Абецедарский А. С. Белорусы в Москве XVII в. Мн., 1957.
Симеон Полоцкий. Избранные сочинения. М.; А., 1953.
Рейтенфельс Яков. Сказания светлейшему герцогу Тосканскому Козьме Третьему о Московии. М., 1905.
Симеон Полоцкий. Вирши. Мн., 1990.
Симеон Полоцкий и его книгоиздательская деятельность. М., 1982.
Татарский И. Симеон Полоцкий (Его жизнь и деятельность). М., 1886.

Каранаваны забойца

Без-Корнилович М. О. Исторические сведения о примечательнейших местах в Белоруссии. СПб., 1855.
Беларускія летапісы і хронікі. Мн., 1997.
Витебская старина. Т. 5. Витебск, 1888.
Ермаловіч Мікола. Старажытная Беларусь. Паўночная вайна // Маладосць. № 8, 1998.
Мальдзіс Адам. Беларусь у люстэрку мемуарнай літаратуры XVIII стагоддзя. Мн., 1982.
Полоцко-Витебская старина. Вып. 2. Витебск, 1912.

За Дзвіною — іншая краіна

Анішчанка Я. К. Беларусь у часы Кацярыны II. Мн., 1998.
Без-Корнилович М. О. Исторические сведения о примечательнейших местах в Белоруссии. СПб., 1855.
Витебская старина. Т. 5. Витебск, 1888.
Гарошка Леў. Пад знакам «рускае і польскае веры». Выдавецтва «Кантакт», 1990.
Грыцкевіч Валянцін. Мальдзіс Адам. Шляхі вялі праз Беларусь Мн., 1980.
Ільяшэвіч М. Расейская палітыка на землях былога Беларуска-Літоўскага гаспадарства за панаваньня Кацярыны II і Паўлы I (1772—1801). Вільня, 1933.
Полоцкий летописец. № 1. Полоцк, 1992.

Полоцкий летописец. № 1 (2). Полоцк, 1993.

Полоцко-Витебская старина. Вып. III. Витебск, 1916.

Топографические примечания на знатнейшие места путешествия ее императорского величества в Белорусские наместничества. СПб., 1780.

Дзень нараджэння Напалеона

Без-Корнилович М. О. Исторические сведения о примечательнейших местах в Белоруссии. СПб., 1855.

Викентьев В. П. Полоцкий кадетский корпус. Полоцк, 1910.

Витебская старина. Т. 1. Витебск, 1883.

Военский К. Акты, документы и материалы по истории 1812 г. Т. 1. СПб., 1909.

Военский К. Вильна в 1812 году. СПб., 1912.

Полоцкий летописец. № 1 (2). Полоцк, 1993.

Полоцко-Витебская старина. Кн. 1. Витебск, 1911.

Полоцко-Витебская старина. Вып. 2. Витебск, 1912.

Полоцко-Витебская старина. Вып. 3. Витебск, 1916.

Ружанец Аляксандр. Літоўска-беларускае войска цэсара Напалеона // Крывіч, 1926. № 6; Беларуская мінуўшчына. 1995. № 1.

Alma mater Polocensis

Баршчэўскі Ян. Шляхціч Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях. Мн., 1990.

Викентьев В. П. Полоцкий кадетский корпус. Полоцк, 1910.

Жлутко Алесь. Езуіты на Беларусі: пошукі праўды // З гісторыяй на «Вы». Выпуск II. Мн., 1994.

Записка о том, как было сохранено в Белоруссии Общество Иисуса. Пер. с лац. // Европейский альманах. М., 1991.

Катлярчук Андрэй. Жазэф дэ Мэстр і Тадэвуш Бржазоўскі ў справе адкрыцця Полацкай езуіцкай акадэміі // Віцебскі сшытак. Вып. 3. Віцебск, 1997.

Катлярчук Андрэй. Санкт-Пецярбургскі перыяд жыцця Ж. дэ Мэстра і Полацкая езуіцкая акадэмія // Albaruthenica Petropolitano. СПб., 1997.

Кіпель Вітаўт. Беларусы ў ЗША. Мн., 1993.

Морошкин М. Иезуиты в России с царствования Екатерины II и до нашего времени. Ч. 1 и 2. СПб., 1867; 1870.

Полоцкий летописец. 1992. № 1.

Сапунов А. Заметка о коллегии и академии иезуитов в Полоцке. Витебск, 1890.

Полацк: карані нашага радавода... Полацк, 1996.

Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564—1995. Kraków, 1996.

Materyały do driejow Akademii Połockoj i szkół od niej zaleznych. Kraków, 1905.

Кадэцкі корпус

Викентьев В. П. Полоцкий кадетский корпус. Полоцк, 1910.

Долгов И. И. Полоцкий кадетский корпус. Витебск, 1899.

Зорин Н. И. Минувшее и настоящее г. Полоцка. Полоцк, 1910.

Полоцко-Витебская старина. Вып. 2. Витебск, 1912.

Списки выпусков кадет Полоцкого кадетского корпуса и воспитанников Полоцкой военной гимназии за первое пятидесятилетие. Вильна, 1902.

Старонкі правінцыйнага рамана

Баршчэўскі Ян. Шляхціч Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях. Мн., 1990.

Бошняк А. Дневные записки путешествия в разные области Западной и Полуденной России. Ч. 1—2. М., 1820—1821.

Без-Корнилович М. О. Исторические сведения о примечательнейших местах в Белоруссии. СПб., 1855.

Грыцкевіч Валянцін. Мальдзіс Адам. Шляхі вялі праз Беларусь. Мн., 1980.

Захаров Т. Д. Путевые записки русского художника. Ч. 1. СПб., 1843.

Зорин Н. И. Минувшее и настоящее г. Полоцка. Полоцк, 1910.

Полацк: карані нашага радавода. Полацк, 1996.

Полоцкая учительская семинария за 30 лет ее существования (1872—1902). Витебск, 1902.

Полоцко-Витебская старина. Кн. 1. Витебск, 1911.

Полоцко-Витебская старина. Вып. 2. Витебск, 1912.

Полоцко-Витебская старина. Вып. 3. Витебск, 1916.

Сапунов А. П. Река Западная Двина. Витебск, 1893.

Севергин В. М. Записки путешествия по западным провинциям Российского государства. СПб., 1803.

Севергин В. М. Продолжение записок путешествия по западным провинциям Российского государства. СПб., 1804.

Шейкин Г. Полоцкая епархия. Историко-статистическое обозрение. Мн., 1997.

Шыбека Захар. Гарады Беларусі (60-я гады XIX — пачатак XX стагоддзя). Мн., 1997.

Antin Mary. The Rromised Land. Boston — New York, 1912.

Травень, 1910

Викентьев В. П. Полоцкий кадетский корпус. Полоцк, 1910.

Зорин Н. И. Минувшее и настоящее г. Полоцка. Полоцк, 1910.

Ластоўскі Вацлаў. Выбраныя творы. Мн., 1997.

Отчет общества Полоцкой библиотеки за 4-й год его существования. Полоцк, 1916.

Полоцкий летописец. № 1. Полоцк, 1992.

Полоцко-Витебская старина. Кн. 1. Витебск, 1911.

Путеводитель по городу Полоцку. Полоцк, 1910.

Шейкин Г. Полоцкая епархия. Историко-статистическое обозрение. Мн., 1997.

ЗМЕСТ

ПРЫЗНАННЕ Ў ЛЮБОВІ 3
УНУКІ БЕЛАБОГА 7
АД РАГВАЛОДА ДА БРАЧЫСЛАВА 37
ЧАС ЧАРАДЗЕЯ 59
АСВЕТНІЦА З РОДУ УСЯСЛАВА 91
СМЕРЦЬ КНЯЗЯ ВАЛОДШЫ 143
НОВАЯ ДЗЯРЖАВА 161
У ГАСПОДЗЕ ПАДУАНСКАЙ 209
ПОЛАЦКАЯ ВАЙНА 229
КРЫВАВАЕ СТАГОДДЗЕ 263
МУЖ ДАБРАВЕРНЫ, ЦАРКВЕ І ДЗЯРЖАВЕ ПАТРЭБНЫ 295
КАРАНАВАНЫ ЗАБОЙЦА 317
ЗА ДЗВІНОЮ — ІНШАЯ КРАІНА 343
ДЗЕНЬ НАРАДЖЭННЯ НАПАЛЕОНА 377
ALMA MATER POLOCENSIS 399
КАДЭЦКІ КОРПУС 455
СТАРОНКІ ПРАВІНЦЫЙНАГА РАМАНА 485
ТРАВЕНЬ, 1910 527
СТО ДАТ ПОЛАЦКАЙ МІНУЎШЧЫНЫ 551
ПАКАЗНІК ІМЁНАЎ 559
КАРОТКАЯ БІБЛІЯГРАФІЯ 595

Навукова-папулярнае выданне

АРЛОЎ Уладзімір Аляксеевіч
ТАЯМНІЦЫ ПОЛАЦКАЙ ГІСТОРЫІ

Мастацкі рэдактар — *М. У. Драко*
Вёрстка арыгінала-макета — *І. П. Маісеева*

Подпісана да друку з гатовых дыяпазітываў 12.12.2007.
Фармат 60 x 90/16. Папера афсетная. Друк афсетны.
Ум. др. арк. 38. Ул.-выд. арк. 29,42. Тыраж 3000 экз. Заказ 1276.

ТАА «Папуры». Ліцэнзія № 02330/0056769 ад 17.02.04.
Рэспубліка Беларусь, 220113, г. Мінск, вул. Усходняя, 133—601.

Пры ўдзеле ТАА «Харвест». Ліцэнзія № 02330/0056935 ад 30.04.04.
Рэспубліка Беларусь, 220013, г. Мінск, вул. Кульман, д. 1, корп. 3, п. 42.

Адкрытае акцыянернае таварыства
«Паліграфкамбінат імя Я. Коласа».
Рэспубліка Беларусь, 220600, г. Мінск, вул. Чырвоная, 23.

MAGNI DVCATVS
LITHVANIAE,
CAETERARVMQVE REGIO:
NVM ILLI ADIACENTIVM
EXACTA DESCRIPTIO
SINVS MAGNVS LIVONIÆ
LI:
VO:
NIÆ
PARS.
CVR:
DI
Æ
DVCATVS.
SEMIGA
MO
GI
TIA
Riga
Dzwina flumen
Ruben
Polocz k
VILNA